

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԸ ՍՓԻՒՌՔԵԱՆ ՀՈԼՈՎՈՅԹԻՆ ՄԷՋ ԵՒ ՀԱՅ ՓԵՐՈՆԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆ

ԽԱԶԻԿ ՏԷՐ ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ

Միջազգային յարաբերութիւններու ոլորտին մէջ սփիւռքներու երեւոյթը եւ անոնց քաղաքական դերակատարութիւնը յատուկ ուշադրութեան արժանանալու սկսաւ պաղ պատերազմի աւարտին, առ ի հետեւանք համաշխարհայնացման (globalization) հոլովոյթին եւ միջազգային բեմահարթակին վրայ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (ԱՄՆ) գրաւած առաջնային դիրքին: Կազմակերպուած, եւ ամերիկեան ընկերութեան մէջ կատարելապէս համարկուած ազգային ու էթնիկական հաւաքականութիւններու զօրաշարժը, Ուաշինկթընի արտաքին քաղաքականութեան օրակարգին վրայ կը բերէ զանազան երկիրներու ներքին թէ արտաքին հարցեր, որոնց համեմատ ամերիկեան կառավարութիւնը, ներքին թէ արտաքին նկատառումներէ մղուած, պարտաւորուած կը զգայ դիրք ճշդելու: Եւ քանի որ այդ դիրք ճշդողը յետ-պաղ պատերազմեան աշխարհի միակ գերհզօր պետութիւնն է, անոր խօսքը այս կամ այն ձեւով կ'ունենայ իր ազդեցութիւնը: Սփիւռքեան զօրաշարժը այսօր միջազգային քաղաքականութեան օրակարգի հարցերուն կու տայ intermestic¹ բնոյթ մը, եւ այդ մէկը ամէնէն աւելի բացայայտ է ԱՄՆի մէջ²:

Այս բոլոր փոփոխութիւնները բնականաբար կ'ազդեն նաեւ հայկական սփիւռքի հոլովոյթին: Փաստօրէն, Սփիւռքը (գլխադիրով գրուած այս բառը պիտի վերաբերի Հայաստանէն դուրս հայկական կազմակերպուած համայնքներու երեւոյթին) վերասահմանման ընթացքի մէջ է եւ այդ վերասահմանումը, գիտակցաբար թէ անգիտակցաբար, օրակարգի վրայ կը բերէ քաղաքական համարկումի (integration) խնդիրը: Ընդհանուր վարկածը այն է, որ ցարդ իրենց տեղակայուած երկիրներու քաղաքական կեանքին մասնակցելէ խուսափող համայնքները սկսած են դուրս գալ այդ մեկուսացումէն եւ ակտիւօրէն մասնակցիլ տեղական քաղաքական հոլովոյթին: Այս իրողութիւնը, իր կարգին, հիմնական անդրա-

դարձ կ'ունենայ Սփիւռքեան գոյութեան ընկալման ու մեկնաբանութեան:

Նախքան այս վարկածին յաւելեալ մանրամասնումը, անհրաժեշտ են սկզբնական լուսաբանութիւններ, որովհետեւ այդպիսի բանաձեւումով այս հաստատումը իրաւացիօրէն կրնայ հարցականներու տակ դրուիլ: Երկու հարցականներ հիմնականին մէջ իրենք զիրենք կը պարտադրեն: Առաջին՝ նկատի ունենալով յատկապէս Լիբանանի հայ համայնքի մասնակցութիւնը երկրի քաղաքական կեանքին եւ քաղաքական կառույցի ձեւաւորման՝ դեռեւս առաջին ժամանակներէն (երեսնականներ), որքանո՞վ ճիշդ է վերոնշեալ վարկածին հաստատումը: Երկրորդ՝ հայ ծագումով անհատներ միշտ երեւցած են ու դերակատարութիւն ստանձնած տարբեր երկիրներու քաղաքական հոլովոյթներուն մէջ: Աւելին, յատկապէս ինչ կը վերաբերի համայնավար միջազգայնական գաղափարախօսութեան հետեւորդ հայերուն, անոնք միշտ ալ ակտիւ եղած են իրենց ընկած երկիրներու համայնավար շարժումներուն մէջ: Անմիջականօրէն մտաբերուող այս նկատողութիւնները անկասկած իրենց հիմնաւորումը ունին եւ մինչեւ իսկ կրնան ենթահող ըլլալ այլ վարկածներու բանաձեւման:

Սակայն վերոյիշեալ վարկածը սերտօրէն առնչակից է իր գոյութեան, հետեւաբար՝ կազմակերպումին յատուկ իմաստ մը տուած Սփիւռքին, ուր ազգային ինքնութիւնը եւ քաղաքական ըմբռնումը անբաժանելի են հայրենիքի գաղափարին: Ազգային ինքնութեան այդ ըմբռնումը, իր հայրենիքը կորսնցուցած սփիւռքահայուն համար «քաղաքականութիւն» հասկացութիւնը կապած էր հայրենիք վերադարձի ծրագրին, որով եւ սփիւռքեան գոյութիւնը կը հասկցուէր որպէս ժամանակաւոր հանգրուան: Իսկ երկրի մը մէջ իր գոյութեան հանգրուանային իմաստ տուած հաւաքականութեան մը համար, տեղական քաղաքականութեան մասնակցութիւնը ազգային-ծրագրային բնոյթ էր կրնար ստանալ բացի երբ նոյն երկրին դրութիւնը, Լիբանանի օրինակով, ինչ որ ձեւով անխուսափելի կը դարձնէր այդ: Նոյնիսկ Լիբանանի պարագային, քաղաքական կեանքին մասնակցութիւնը, հայկական երեսփոխանական պլոք եւ նախարարական պաշտօններու վրայ հայեր ունենալով հանդերձ, չէ փոխած սփիւռքեան գոյութեան հանգրուանային հասկացողութիւնը, եւ տեղոյն հայերը ոչ-նուազ հայ եւ ոչ ալ աւելի լիբանանցի ըրած է³:

Կարելոր է դիտել տալ, որ սփիւռքեան հանգրուանային գոյութեան այս ըմբռնումը հասարակ յայտարարի վերածուած էր հաւասարապէս Եւ խորհրդային Հայաստանի իրականութիւնը ընդունող, Եւ անոր հակադրուած շրջանակներու մօտ, որքան ալ որ աւելի շեշտուած ըլլար վերջիններուն պարագային: Միայն զօրաւոր յանձնառութիւն մը՝ միջազգայնական գաղափարախօսութեան կամ աշխարհաքաղաքացիութեան, կրնար

Սփիւռքը այլ ձեւով սահմանել: Այդ փորձերը կամ շատ սահմանափակ եղած են, կամ ալ՝ սփիւռքեան գոյութիւնն ու ազգային ինքնութիւնը պարզապէս չէր հետաքրքրած վերոյիշեալ գաղափարախօսութիւններու հետեւողները: Հետեւաբար՝ Սփիւռքի մէջ քաղաքական մասնակցութիւնը չէ ունեցած ծրագրային բնոյթ, եղած է պատահական, բացառապէս մնացած է անհատական նախաձեռնութեանց ծիրին մէջ եւ քաղաքական համարկումը չէ եկած Սփիւռքի օրակարգին վրայ:

Սերտօրէն առնչակից Սփիւռքի կազմաւորման հոլովոյթին, որ հիմնաւորուած էր 19րդ դարու Զարթօնքի շարժումով ձեւաւորուած ազգային ինքնութեան արդիական ըմբռնումով, սփիւռքեան գոյութեան որոշակի հասկացութիւն մըն է, որ 20րդ դարու վերջին տասնամեակին վերջնականապէս տագնապի մէջ մտաւ եւ վերասահմանումներու անհրաժեշտութեան դէմ յանդիման կը գտնուէր: Մինչ դժուար չէ այդ տագնապին անխուսափելիութիւնը փաստարկել, կասկած չկայ որ եւ ազգային, եւ համաշխարհային ոլորտներու մէջ իրերայաջորդ իրադարձութիւնները արագացուցին զայն: Հայաստանի անկախացումն ու անոր հետեւանքները, պաղ պատերազմի աւարտն ու համաշխարհայնացումը, եւ տակաւին համամարդկային տարողութեամբ մշակութային խոր փոփոխութիւնները (որոնք կապուած են արդիականութեան տագնապին) - վերջնական՝ համաձայն յետ-արդիական աշխարհայեցքին, ժամանակաւոր եւ ամէն պարագայի առանց արդիականութեան տիեզերականութիւնը հարցականի տակ դնող ըստ արդիականութեան պաշտպաններուն - կրնան համարուիլ կառուցային (structural) ոլորտը որ անխուսափելի կը դարձնէ Սփիւռքի նոր հորիզոններու փնտրտուքը: Քաղաքական համարկման նախաձեռնութիւնները՝ ինքնարուիւ ըլլան անոնք, պայմաններէ թելադրուած, թէ՛ ծրագրային բնոյթի, այդ փնտրտուքին ամենաաջառու երեւոյթն են:

Այս վարկածին վրայ հիմնուելով, ներկայ աշխատասիրութիւնը պիտի անդրադառնայ Սփիւռքի մէջ քաղաքական համարկման հարցին, փորձելով բացատրել, թէ ինչու՝ այն մաս չկազմեց Սփիւռքի ծրագրին: Այդ ընելու համար ուսումնասիրութեան առարկայ պիտի ըլլայ Արժանթինի Օտարներու Փերոնական Շարժման՝ հայերու մասնակցութիւնը: Երեւոյթը իւրայատուկ է, նախ՝ որովհետեւ քաղաքական համարկման փորձ մըն է, ապա՝ որովհետեւ այդ փորձին ձախողութիւնը ինքնին կու գայ փաստարկելու, թէ քաղաքական համարկումը այն ժամանակ մաս չէր կազմեր Սփիւռքի ծրագրին: Անշուշտ, անոնք որոնք նախաձեռնեցին այդ Շարժման շատ հաւանաբար - եւ բնականաբար - մղուած էին նաեւ անհատական շահագրգռութենէ: Սակայն իրողութիւն է նաեւ, որ այլ անհատ հայեր ատենին մաս կազմած են Փերոնական Շարժման առանց որ այդ մաս-

նակցութիւնը առնչակից ըլլար իրենց ազգային պատկանելիութենէն թելադրուած մղումի մը: Անոնք համոզուած էին փերոնական գաղափարախօսութեամբ, հետեւորդ էին Փերոնին կամ ալ որեւէ անհատական շահ կը հետապնդէին: Օտարներու Փերոնական Շարժման նախաձեռնող հայերը ոչ միայն համոզուած էին փերոնականութեան սկզբունքներուն, այլեւ, ինչպէս այս ուսումնասիրութիւնը պիտի փորձէ ցոյց տալ, կը մտածէին հայ համայնքին համար ծրագրի մը մասին եւ իրենց քաղաքական մասնակցութիւնը հիմնաւորած էին նաեւ հայկական-ազգային մտահոգութիւններով: Թէ ինչպէս յաջողած էին իրենց ազգային պատկանելիութիւնը եւ փերոնականութեան ազգայնութիւնն ու ընկերային դաւանանքը համադրել՝ հարցադրում մըն է, որ դուռ կը բանայ իրենց ժամանակին տիրապետող մտայնութենէն դուրս գալու իրենց ճիշդ բացատրութեան: Բայց, հակառակ որ բոլորն ալ գործօն անդամներ էին գաղութային կազմակերպութիւններու եւ բազմիցս փորձած իրենց տեսակէտը ընդունելի դարձնել որպէս համայնքային ծրագիր եւ համայնքը մասնակից դարձնել իրենց ժամանակի արժանթիւնեան քաղաքական հոլովոյթին, իրենց առաջարկը տեղ չգտաւ: Անշուշտ, ոչ միայն ներքին-համայնքային ազդակն է, որ կը բացատրէ այս «ձախողութիւնը»: Փերոն, բնականաբար, աւելի հետաքրքրուած էր արաբ ու հրեայ համայնքներով՝ ԱՄՆի կամ արաբական երկիրներու իր յարաբերութեանց հեռանկարի բերումով, քան թէ հայ համայնքով, որուն հազիւ թէ ծանօթ ըլլար: Հայ փերոնականներու նախաձեռնութիւնը, անխուսափելիօրէն, համայնքին մէջ մեկնաբանուեցաւ որպէս անհատական շահագրգռութիւն: Բայց կային նաեւ այլ պատճառներ՝ առնչակից համայնքային գոյութեան ըմբռնումին: Այդ ըմբռնումը իր էութեամբ պահպանողական էր, բառին ընթացիկ հասկացութեամբ թէ գաղափարախօսական իմաստով, եւ թոյլ չտուաւ իր ժամանակին համար յառաջդէմ քաղաքական այդ ծրագրի իրականացումին: Այս երեւոյթն է որ լուսարձակի տակ պիտի առնուի այս աշխատասիրութեան մէջ:

Աշխատասիրութիւնը կը բաժնուի երեք հիմնական մասերու: Առաջին մասը կ'անդրադառնայ սփիւռքագիտութեան յարմար մեթոտաբանութեան մը սահմանումին, հիմնուած ընկերային գիտութիւններու տարբեր մօտեցումներու վրայ: Երկրորդ մասով լուսարձակի տակ կ'առնուի Սփիւռքի հոլովոյթը եւ անոր ծիրին մէջ՝ քաղաքական համարկումի բացակայութեան պատճառը: Հակառակ հայաստանամերձ համայնքներէ հեռաւորութեան, Արժանթինի հայ համայնքը իր գոյութեան կացութիւնը սահմանած էր միեւնոյն ընդհանուր ըմբռնումին ու չափանիշերու հիման վրայ: Վերջին բաժնով կը ներկայացուի հայ փերոնականներու պարագան, անոնց քաղաքական ծրագրի հիմնաւորումները եւ գաղափարա-

խօսական ու այլ պատճառները որոնք զիրենք մօտեցուցած էին փերոնականութեան: Նախաձեռնութեան աւարտը առանձին հետաքրքրութիւն կը ներկայացնէ Սփիւռքի քաղաքական համարկումի բացակայութեան վարկածի բացատրութեան: Վերջաբանը պիտի անդրադառնայ Սփիւռքի մէջ քաղաքական համարկումի հոլովոյթին, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով Արժանիիի պարագային՝ 1978-1983 զինուորական բռնատիրութեան ժամանակաշրջանին, 1983ին ժողովրդավարութեան վերադարձի ազդեցութեան եւ Հայաստանի անկախութենէն յետոյ բացուած հանգրուանին հեռանկարներուն:

ՍՓԻՒՌ-ՔԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ. ՏԵՍՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՍԱՀՄԱՆՄԱՆ ՄԵԹՈՏԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ընկերային գիտութիւններու ոլորտին մէջ Սփիւռքի մասին ընդհանուր տեսութեան մը սահմանման հիմնական դժուարութիւնը փաստարկումներու հաստատ ենթահողի մը բացակայութիւնն է: Զկան վիճակագրական տուեալներու ընդհանրական աղբիւրներ, ուրկէ կարելի ըլլայ ձեռք բերել անհրաժեշտ փաստարկումներ, դասական գիտական մեթոտաբանութեան հետեւումով վարկածներ հաստատելու համար:

Սփիւռքի տեսութեան կազմաւորման մեկնակէտ կարելի է ընդունել չայրենիքի գաղափարին կեդրոնականութիւնը: Սփիւռքին համար: Ինչպէս փրոֆ. Ռիչրդ Յովհաննէսեան կ'ըսէ, «Հայրենիքը հիմնական ազդակ է: Երեւակայական վայր ըլլայ, թէ՛ իրական, հայրենիք ունենալու գիտակցութիւնը կը սահմանէ սփիւռքեան ժողովուրդը մը»: Այլ խօսքով, կայ աշխարհացրիւ հայ համայնքները միացնող կեդրոնական գաղափար մը, որքան ալ որ վերացական ըլլայ այն, եւ այդ գաղափարն է որ Սփիւռքը վերածած է ոչ միայն կեանքի իրողութեան այլ՝ կենդանի գոյութեան ու կառոյցի: Հետեւաբար, Սփիւռքի տեսութիւն մը կարելի է սահմանել ու անոր հիման վրայ ուսումնասիրել երեւոյթը: Անշուշտ, այդ տեսութիւնը հեռու է ամբողջական ու վերջնական ըլլալէ, եւ հիմնականին մէջ վարկածային բնոյթ պիտի ունենայ: Սակայն, ինչպէս ամէն ընկերային երեւոյթ, այն միաժամանակ կառոյց է եւ հոլովոյթ՝:

Սփիւռքի վարկածային տեսութեան կառուցումը, հետեւաբար, պիտի հիմնուի մտաւորական այն ճիգին վրայ, որ սահմանած է Սփիւռքեան կացութիւնը, իմաստաւորած է զայն եւ տուած համապատասխան կազմակերպութիւն մը համայնքային դրութեան: Սփիւռքի կազմակերպական կառոյցը, այսինքն՝ հաստատութիւններն ու ընկերային ծրագիրները (կրթական համակարգ, հաւաքոյթներ, դաստիարակութիւն, եւն.), ինքնին խօսուն է՝ Սփիւռքի գոյութեանական ընկալումին ու անոր իմաստաւորման նպատակաւորողութիւն տալու կոչուած կեդրոնական գաղափար:

րը հասկնալու համար: Սակայն կայ նաեւ մտաւորական համապարփակ արտադրութիւն մը՝ գրականութենէն մինչեւ հրապարակագրութիւն, հրապարակային ելոյթներ, կեանքի երեւոյթներու եւ մինչեւ իսկ քաղաքական իրադարձութիւններու մեկնաբանութիւն, որ ուսումնասիրութեան հարուստ դաշտ մըն է եւ հիմնական աղբիւր՝ Սփիւռքի տեսութեան սահմանման համար:

Կը մնայ դիմագրուել երկու մարտահրաւէր:

Առաջին՝ աշխարհացրիւ հայ համայնքները անխուսափելիօրէն ազդուած իրենց բնակած միջավայրին յատկութիւններէն ու իւրացուցած են զանոնք: Այդ իմաստով՝ Սփիւռքը անկասկած խճանկար մըն է, եւ ոչ թէ միակտուր կառոյց: Սակայն տարբերութիւններէն անդին կա՞յ արդեօք բոլոր հայ համայնքները մէկտեղող կեդրոնական գաղափար մը, առանց որուն անխմստ է Սփիւռքի տեսութեան մը մասին խօսիլ:

Երկրորդ՝ սերունդներու իրերայաջորդութիւնը պահպանա՞ծ է Սփիւռքի կացութեան սահմանման ու իմաստաւորման այդ կեդրոնական գաղափարը:

Երկու հարցադրումներն ալ որոշ յստակացումներու կը կարօտին: Երբ կը խօսուի Սփիւռքի կացութեան սահմանման ու իմաստաւորման կեդրոնական գաղափարի մը մասին, հարցը չի վերաբերիր ստեղծագործութեան մը: Կեդրոնական գաղափարը իր կարգին պէտք է հիմնաւորուած ըլլայ պատմական, քաղաքական, մշակութային եւ այլ հոլովոյթներով: Միայն այսպիսի պայմաններու մէջ ընկերային կառուցումը կրնայ իրագործուիլ: Երկրորդ՝ այդ կեդրոնական գաղափարը ի գործ պէտք է ըլլայ անկախ անոր ընկալման տարբերութիւններէն, որոնք անխուսափելիօրէն գոյութիւն ունեցած են եւ ունին: Մասնաւորաբար Սփիւռքի պարագային՝ երկար ժամանակ հայ համայնքները խորհրդային վարչակարգի թեր կամ դէմ հարցով բեւեռացման իրողութենէն անդին անցնող միացնող գաղափար մը կա՞ր: Պատասխանը - միշտ վարկածային կարգով - դրական է եւ կը վերաբերի Յովհաննէսեանի մատնանշած հայրենիքի գաղափարին: Նոյնիսկ եթէ պատճառաբանուի, որ ներքին պառակտումներէն վեր ելլելու համագործակցական առաջին փորձերը վաթսուեակնաներու կէսերուն հիմնուեցան Յեղասպանութեան ճանաչման հարցին, եւ ոչ թէ հայրենիքի սահմանման համաձայնութեան շուրջ, պէտք չէ մոռնալ որ Յեղասպանութեան աղէտը սերտօրէն առնչակից է նաեւ հողային կորուստին: Հետեւաբար՝ թեր կամ դէմ խորհրդային վարչակարգին, Սփիւռքը ինքզինք կը ճանչնայ ամէնէն առաջ որպէս հետեւանքը բռնի ուժով իր հայրենիքէն հեռացումին: Հետեւաբար, հողային հարցը՝ «վերադարձը», կեդրոնական գաղափար մըն է Սփիւռքի տեսութեան կազմութեան համար: Ինչ կը վերաբերի սերունդներու իրերայաջորդութեան, անշուշտ

այդ ընթացքին, ընկալումներու փոփոխութիւնը անխուսափելի է, եւ այս իմաստով, եւ անցեալէն ժառանգ մնացած գաղափարներու պահպանումը, եւ այդ նախանձախնդրութեան պատճառած տագնապը հաւասարապէս շահեկան են ուսումնասիրողին համար, որպէս տրամախոհական գործընթաց: Ե՛րբ կը հաստատուի այդ տրամախոհական գործընթացի համադրումը, պահպանողակա՞ն բնոյթի է այն, թէ՞ յառաջդիմական/յեղափոխական (յղացքները կը գործածուին իրենց բառացի իմաստով, եւ ոչ թէ համաձայն գաղափարախօսական ընթացիկ ընկալումին), ի՞նչ ազդեցութիւն կ'ունենան արտաքին ազդակները... Ահաւասիկ այն հարցումները, ի շարս այլոց, որոնք ուսումնասիրութեան շահեկան դաշտեր կը բանան:

Սփիւռքագիտութեան համար Արժանթինի հայ համայնքը կը ներկայացնէ առանձին հետաքրքրութիւն, ի մասնաւորի փորձարկման դնելու համար վերոնշեալ հարցադրումները Սփիւռքի կացութեան կեդրոնական գաղափարի առկայութեան ու սերունդներու իրերայաջորդականութեան տագնապի ուսումնասիրութեան տեսակէտէն: Պարագան հետաքրքրական դարձնողը ոչ միայն համայնքի աշխարհագրական հեռաւորութիւնն է Հայաստանէն ու Հայաստանամերձ համայնքներէն, այլեւ այն իրողութիւնը, որ հին գաղութ մը ըլլալով հանդերձ (կազմաւորուած 19րդ դարու վերջաւորութեան եւ արդէն որոշ կառոյցով մը գործող Եղեռնի տարիներուն, թէեւ կազմակերպական լուրջ գործընթացը կը սկսի 20ականներու վերջաւորութեան եւ յետ-Եղեռնեան առաջին գաղթականութեամբ), գաղթականական զանգուածային վերջին կարեւոր հոսանքը Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ տեղի ունեցած է: Հետեւաբար, եթէ Սփիւռքը, հայրենիքի կեդրոնական գաղափարի հետեւումով, պատկերացնենք կեդրոն-ծայրամաս սխեմայով մը, Արժանթինը այն ծայրամասերէն է, որուն հոլովոյթը տեղի ունեցած է առանց շատ ազդուելու կեդրոնական շրջաններէ զանգուածային ներմուծումէ, ինչպէս պատահեցաւ Քանատայի, ԱՄՆի Արեւմտեան Ափի կամ Յորանսայի պարագային տակաւին վաթսուական ու եօթանասունականներուն: Այս իմաստով Արժանթինի համայնքի հոլովոյթը «ինքնուրոյն» յատկանիշ մը ունի, համանման թերեւս ԱՄՆի Արեւելեան Ափին, եւ այդ «ինքնուրոյնութիւնը» շատ հաւանաբար բացատրութիւն մը ըլլայ քաղաքական համարկումի այն փորձին, որ հայերու մասնակցութիւնն էր Փերոնական Շարժման: Այս մէկը չի նշանակեր որ Սփիւռքի կացութեան կեդրոնական գաղափարին ազդեցութիւնը ինքնին նուազ եղած է: Ընդհակառակը, ինչպէս փորձին ձախողութիւնը ցոյց կու տայ, այդ ազդեցութիւնը շատ զօրաւոր եղած է նաեւ Արժանթինի մէջ: Սակայն սերունդներու իրերայաջորդականութեան ընթացքին

յայտնուած տազնապներու եւ անոնց շօշափելի հետեւանքին իմաստով համայնքի «ինքնուրոյնութիւնը» իր կարեւորութիւնը կը ստանայ ուսումնասիրողին համար:

Կը մնայ որ յարաբերաբար քիչ է ակադեմական ուսումնասիրութիւնը համայնքի կազմաւորման, պատմական հոլովոյթին եւ դիմագրաւած ընկերային թէ՛ այլ հարցերուն մասին: Գոյութիւն ունեցող աշխատասիրութիւնները ընդհանրապէս պատմական ընդլիճին են, եւ առնչակից՝ գաղթականութեան կամ համայնքի հաստատութիւններու կազմաւորման: Ընկերաբանական խորքով հատորներ պարզապէս կը բացակային, եթէ նկատի չառնենք Շղեռնի ու անոր հետեւանքներու առնչակից գործերը, ինչպէս Լիպերթաու-Ազատուհի Թրյումեանի *Genocidio Armenio presente sin fronteras* (Fundación Armenia Para la Fe y La Cultura San Nerses Shnorhali, Buenos Aires, 1994) գիրքը, կամ 1989ի հայագիտական առաջին համագումարին ներկայացուած կարգ մը նիւթեր, որոնք 1991ին լոյս տեսան Վարդան Մաթէոսեանի խմբագրութեամբ հայագիտական Ուսումնասիրութեանց Հիմնարկի հրատարակած *Los Armenios en America del Sur* առանձին հատորով: Հայ գաղթականութեան պատմագիտական ուսումնասիրութեան մէջ մասնագիտացած է Նելիտա Պուլղուրճեան-Թիւֆենքճեան (*Los Armenios en Buenos Aires La reconstruccion de la identidad (1900-1950)*, edicion del Centro Armenio, Buenos Aires, 1997), մինչ Քիմ Հեքիմեան գաղթականութեան ուսումնասիրութիւնը կատարած է փորձելով հարցազրոյցներու ընդմէջէն վերլուծել համայնքի կազմաւորման ընկերային հոլովոյթը: *Armenian Review*ի մէջ իր լոյս ընծայած յօդուածին մէջ (*“Armenian Immigration to Argentina: 1909-1938”*, *Armenian Review* Spring 1990, Volume 43, Number 1/69), Հեքիմեան կը նշէ երկու հիմնական գործեր՝ Աշոտ Արծրունիի 1943ին հրատարակած գիրքը Հարաւային Ամերիկայի հայ գաղութի պատմութեան մասին (հայերէնով) եւ Նարսիս Պինայեան-Քարմոնայի 1974ի աշխատասիրութիւնը *La colectividad armenia en la Argentina*, միաժամանակ արդարօրէն դիտել տալով, որ «երկու գործերէն ոչ մէկը հայ գաղթականութեան հոլովոյթը կ'ուսումնասիրէ, ոչ ալ զայն կը տեղադրէ արժանիքինեան աւելի ընդարձակ ոլորտին մէջ»: Այդուհանդերձ, կ'աւելցնէ, թէ երկու աշխատասիրութեանց մէջ նշուած անուններն ու թրուականները «մեկնակէտ կը ծառայեն Պուենոս Այրէսի հայկական հաստատութիւններուն մասին որեւէ ուսումնասիրութեան համար»:

Քարմոնա իր աշխատասիրութիւնը այժմէականացուած ու վերլուծական որոշ ուղղուածութեամբ վերահրատարակեց 1996ին *Entre el pasado y el presente: Los Armenios en la Argentina* խորագրով: Համայնքի ներկա-

յացման կարգով էւա Թապաքեան 1988ին հրատարակեց *Los Armenios* հատորը (Contrapunto, Buenos Aires) ուր մասնաւորաբար տեղ գտած են ութսունականներուն գաղութի կեանքին մէջ դերակատարութիւն ունեցած անձնաւորութեանց հետ հարցազրոյցներ: Եօթնասունականներուն Ռոզա Մախեան, որուն դոկտորական թեզը Արժանթինի հայ համայնքի ընկերահոգեբանական իրականութեան մասին է, ուսումնասիրութեան առարկայ դարձուցած է հայկական հաստատութիւններն ու մշակոյթը, սակայն անկասկած, որ իր ամէնէն իւրայատուկ նախաձեռնութիւնը Jorge Luis Borgesի հետ հարցազրոյցն է: Համայնքի մասին աշխատասիրութեանց այս ամփոփ ցանկին վերջին բաժնով անհրաժեշտ է յիշել կարգ մը յուշապատումներ, որոնք առանձին հետաքրքրութիւն կրնան ներկայացնել համայնքի պատմութեան ուսումնասիրութեան համար: Անոնց կարգին՝ Էտուարտօ Պետրոսեանի լոյս ընծայած երկու հատորները *Hayrig* եւ *Hayrig II*, որոնք թէեւ կը վերաբերին Յեղասպանութենէն վերապրող իր հօր կեանքին, սակայն կը ներփակեն հետաքրքրական տեղեկութիւններ գաղութին մասին: Նաեւ *Խորխէ Սարաֆեանի* 1998ին հրատարակուած ինքնակենսագրութիւնը *Del Eufrates al Rio de la Plata*:

Եթէ հայ համայնքին մասին եղած ակադեմական ուսումնասիրութիւնները բաղդատենք օրինակի համար արաբ ու հրեայ համայնքներուն մասին եղած ուսումնասիրութեանց, որոնք յատկապէս Թափ ստացան 1983ին՝ Ժողովրդավարութեան վերահաստատումէն յետոյ⁸, երեւան կ'ելլէ, նախ՝ հայ համայնքի մասին ձեռնտու գրականութեան սակաւութիւնը, ապա՝ ուսումնասիրուած հարցերու քննադատական ու բազմակողմանի մօտեցման շատ աւելի նուազ շեշտուած բնոյթը: Այս իրողութեան պատճառներէն մէկը նաեւ համայնքի յարաբերաբար ինքնամփոփ, եւ չընթացողին հետ մասնաւորաբար քաղաքականօրէն յարաբերելէն խուսափող աւանդական դիրքորոշումն է, որ գիտակցօրէն կազմաւորուած է համաձայն Սփիւռքի կացութեան հասկացութեան կեդրոնական գաղափարին: Ասոր մասին հարուստ վկայութիւն է մասնաւանդ արժանթինահայ մամուլը, ուր առաջնորդողներն ու խմբագրականները երկար ժամանակ քաղաքականութեան հասկացութեան տուած են շատ յատուկ իմաստ մը⁹:

ՍՓԻՒԼԻ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ. ԱՆԿԱՐԵԼԻ ՀԱՄԱՂՈՒՄԻ ՄԸ ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սփիւռք-քաղաքականութիւն կապին անդրադառնալու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է սահմանել Սփիւռքի հոլովոյթը, որ կը հիմնուի Սփիւռքի տեսութեան վարկածի կեդրոնական գաղափարին վրայ: Սփիւռքը կ'ընկալուի որպէս աշխարհացրիւ հաւաքականութիւն մը, որ գիտակից

է հայրենի հողին հետ գոյութենական կապին: Այս իմաստով Սփիւռքը ունի սկիզբ մը՝ 1915ի Յեղասպանութիւնը, բռնի տեղահանութիւնը եւ հայրենի հողին կորուստը: Ունի նաեւ հոյովոյթ մը, որ կը ներփակէ գոյութենական անխուսափելի տագնապ մը: Յեղասպանութեան վերապրողներուն մօտ արմատաւորուած մնաց «վերադարձ»ի գաղափարը, սերտօրէն առնչակից եւ արդարութեան, եւ մանաւանդ, ազգային գոյութեան պայմանաւորման: Վերապրողներու սերունդը հաւատաց անոր անխուսափելիութեան եւ մինչեւ իսկ սպասեց անոր: Այդ գաղափարին հիման վրայ է, որ անոր յաջորդող սերունդը, գիտակից՝ որ այդ «վերադարձ»ը այնքան ալ անմիջական է, կազմակերպեց Սփիւռքը եւ ստեղծեց ենթակառուց մը - հաստատութիւններ ու համայնքային կեանք - որ այդ նպատակին ձգտելով կը հետապնդէր մէկ ու միակ նպատակ մը՝ հայապահպանում: Այդ երկրորդ սերունդին մօտ սարսափելին «ճերմակ ջարդ»ն էր, ձուլումը եւ ոչ թէ սպասման յաւերժացումը: Ընդհակառակը, նախանձելի ինքնապատահութիւն մը կայ այդ սերունդին մօտ, գրեթէ կրօնական հաւատք մը «վերադարձ»ին հանդէպ: Միաժամանակ կայ քաղքենի հանգստաւէտութիւն մը, իրագործումի մը տուած բաւարարութեան հպարտութիւնը, համայնքային/մշակութային ծաղկուն կեանքի մը ներշնչած ապահովութիւնը՝ հայապահպանումը կարենալ յաւերժօրէն շարունակելու: Տագնապի, գոյութենական տագնապի սերունդը անոնք են, որ հասակ կ'առնեն արդէն հաստատութիւններով օժտուած ու ծաղկուն Սփիւռքի մը մէջ: Այդ կայացած Սփիւռքը սակայն, այլեւս չի ներշնչեր այն ինքնապատահութիւնը, որ իւրայատուկ էր նախորդ սերունդին. քաղքենի հանգստաւէտութիւնը կը ներփակէ իր փտումը եւ անկումը, այն՝ որ փոխանցուած էր Յեղասպանութենէն վերապրած սերունդին կողմէ, նուիրականացած որպէս ազգային գոյութենական գիտակցութիւն նախորդ սերունդին օրով, արդէն սկսած է շօշափելի իրականութիւն դառնալ: «Վերադարձ»ը կ'ուշանայ, սպասումը կը յաւերժանայ եւ այդ յաւերժացումը կը նոյնանայ հոգեվարքին հետ՝ լեզուն կը կորսուի, մշակոյթը կը խամրի, հաւատքը կը տկարանայ... Մէկ խօսքով՝ ազգային ինքնութեան բոլոր այն տարրերը, որոնցմով - ինչպէս հաւաստիացուցած էին - կարելի էր գոյատեւել որպէս հաւաքականութիւն, կը չքանան: Եւ ոչինչի կը ծառայեն հաստատութիւնները, «օտար ու ժանտ հովերուն դէմ յաղթական բերդ»երը¹⁰, երբ աշխարհը մոռնալու կը պատրաստուի հայու ազգային գոյութիւնը¹¹: Երրորդ սերունդը չի ժխտեր Սփիւռքի գոյութեան այն հասկացութիւնը որ ժառանգ կը ստանայ. ընդհակառակը՝ զայն կ'իւրացնէ եւ անոր տրամաբանութիւնը կ'ապրի մինչեւ իր ծայրագոյն հետեւանքները: Երրորդ սերունդն ալ Սփիւռքեան իր կացութիւնը կ'մբռնէ որպէս ժամանակաւոր, դատապարտուած վերջանալու՝ եթէ չիրականանայ «վերադարձ»ը: Ի տարբերու-

Թիւն իր հայրերուն, սակայն, երրորդ սերունդը անկումը կ'ապրի, կը վկայէ զայն եւ «վերադարձ»ի սպասումը այլեւս անիմաստ կը նկատէ։ Հայրերուն հանդէպ երրորդ սերունդին ըմբոստութիւնը տունէն հեռացումը չէ, այլ՝ մերժումը Սփիւռքի կացութեան քաղցնիացման։ Ահա թէ ինչու՛ այս սերունդի ամբողջ ողիսականը, որ արտայայտուեցաւ 70ականներու պահանջատիրական-ուժական պայքարով ու անոր յառաջացուցած զօրաշարժով, յայտնաբերումն է այն տագնապին, որ անխուսափելի էր Սփիւռքի այն հասկացութեան մէջ, որով սահմանուեցաւ համայնքային գոյութեան իմաստը։ Երրորդ սերունդով ալ կը վերջանայ Սփիւռքի այդ հասկացութիւնը, որ, ինչպէս մտաւորական ամէն կառուցում, դատապարտուած էր պարելու իր զարգացումը պատմական տուեալ ոլորտի մը մէջ, ապա իր անկումը՝ երբ նոյն ոլորտը այլեւս փոխուած է։ Անկէ յետոյ, այսինքն հիմա, ամբողջ աշխատանք մը կայ, գիտակից հոլովոյթ մը դէպի Սփիւռք... «վերադարձ»ի եւ Սփիւռքի նոր հասկացութեան մը կազմաւորման¹²։ «վերադարձ»ի՝ յար եւ նման ժապաւէն մը իր սկիզբին տանելու գործողութեան, որպէսզի կարելի ըլլայ անոր կրկնակի օգտագործումով ուրիշ մը պատրաստել... Այս ձեւով ներկայացուած Սփիւռքի հոլովոյթը, բնականաբար, գիտական մօտեցումի մեթոտաբանութենէն շատ հեռու է։

Բազմաթիւ են այն հարցադրումները, որոնք իրենք զիրենք կը պարտադրեն նման պատումի մը «գիտական» վաւերականութիւնը փաստելու համար։ Ի՞նչպէս հաշուել սերնդափոխութիւնը, օրինակի համար։ Կամ արդե՞օք ճիշդ է մեկնակէտ-թուականը, երբ համայնքային կեանք մը դարերէ ի վեր գոյութիւն ունէր աշխարհացրիւ հայութեան համար։ Ո՞ր թուականները եւ ո՞ր իրադարձութիւնները անկիւնադարձային եղան Սփիւռքի հոլովոյթին մէջ։ Տուեալ համայնքի մը կացութեան փոփոխութեան առաջնորդող ճակատագրական իրադարձութիւն մը որ որքանո՞վ իր անդրադարձը կ'ունենայ Սփիւռքին վրայ որպէս ամբողջութիւն։ Ուրո՞նք են այն համայնքները, որոնք ամէնէն աւելի կշիռ ունեցած են Սփիւռքի հոլովոյթին վրայ եւ ի՞նչ ազդակներ կը բնորոշեն այս կամ այն համայնքին կշիռը։ Սփիւռքի իրականութեան բարդութիւնը շատ կը դժուարացնէ համապատասխան փաստարկումներով ամբողջական թեզի մը յառաջացումը, ի մասնաւորի, եթէ պէտք է յարգուին գիտական մօտեցման բոլոր նախադրեալները։ Վարկածային կարգով, սակայն, կարելի է ձգտիլ ընդհանրութիւններու սահմանման, եւ անոնց մասնակի փաստարկման համար՝ դիմել որոշակի պարագաներու ներկայացման։ Պարագայի մը ուսումնասիրութիւնը ինքնաբերաբար իր հաստատումներուն ընդհանրացումը չի նշանակեր անշուշտ, սակայն թոյլ կու տայ տեսակէտերու կազմաւորման, հետեւաբար՝ բանավէճի զարգացման։ Այս մօտե-

ցումով է որ կարելի է խորհրդածել Սփիւռք-քաղաքականութիւն յարաբերութեան մասին:

Նախ՝ քաղաքական մշակոյթ մը, հարկաւ, գոյութիւն ունի Սփիւռքի մէջ, կազմաւորուած եւ իր զարգացման հոյովոյթը ապրած: Աւելի՛ն. Սփիւռք-քաղաքականութիւն յարաբերութեան մասին խօսելով, անխուսափելիօրէն Սփիւռքի մէջ քաղաքական մշակոյթի ու անոր հոյովոյթին մասին է որ կը խօսուի յատկապէս: «Քաղաքական մշակոյթ» ըսելով պիտի հասկնանք այն գաղափարները, սկզբունքները, համոզումներն ու արժէքները, որոնք կը պայմանաւորեն քաղաքական գործունէութիւնը: Սփիւռքի պարագային մինչեւ իսկ սահմանած են զայն: Ինչ կը վերաբերի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման, ապա՝ նախ Սփիւռքը պէտք է ենթադրենք նորակազմ հասարակութիւն մը, եւ՝ ամերիկեան կամ քանատական հասարակութիւններուն նման, արդիւնք զանգուածային տեղափոխման, ապա՝ բնականաբար ընդգծենք բոլոր այն տարրերութիւնները որոնք առկայ են Սփիւռքի պարտադրեալ կազմաւորման ու նորակազմ հասարակութեանց կամաւոր բնոյթին միջեւ, հուսկ՝ երկու տեսութիւններ առանձին շահեկանութիւն կը ներկայացնեն Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթը ուսումնասիրելու համար: ԱՄՆի ու Քանատայի հասարակութիւններու քաղաքական մշակոյթի կազմաւորումը ուսումնասիրած Louis Hartz կը կարեւորէ անոնց «Հիմնաւորման ժամանակաշրջանը» (Founding Period) որուն ընթացքին տիրապետող արժէքներու վրայ է որ կը կառուցուի նոր հասարակութեան քաղաքական մշակոյթը: Ինչ որ էական է, ուրեմն, այն արժէքներն են որ «Հիմնադիրները» իրենց հետ կը բերեն իրենց գաղթած վայրերէն: «Բեկորման տեսութիւն» (Fragment Theory) անունով ճանչցուած այս տեսութիւնը, օրինակի համար, ԱՄՆի պարագային «Հիմնադրութեան ժամանակաշրջանը» կը նկատէ 17 եւ 18րդ դարերը, երբ բրիտանացի գաղթականութիւնը զանգուածային կերպով սկսաւ բնակութիւն հաստատել Նոր Աշխարհ: Ամերիկեան քաղաքական մշակոյթը, հետեւաբար, հիմնապէս «քաղքենի» յատկանիշ մը ունի¹³: Սփիւռքի պարագային այս տեսութիւնը կ'առաջնորդէ երկու նկատառումներու:

Առաջին՝ Սփիւռքի ականայ «Հիմնադիրները» Ցեղասպանութեան վերապրողներն են, հետեւաբար, իրենց արժէքներն են որ հիմը դրին Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման: Մենդաւայրի յիշատակն ու անոր կապուածութիւնը¹⁴, ինչպէս նաեւ «վերադարձ»ի գաղափարը, որոնք այնքան արմատաւորուած էին այդ քաղաքական մշակոյթին մէջ, վերապրողներուն կեանքի հիմնական նպատակին վերածուեցան, նաեւ՝ շարժառիթ եղան համայնքային կեանքի կազմակերպումին:

Երկրորդ՝ այդ վերապրողներուն մէջ, սակայն, քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման դերակատարները Եղեռնէն առաջ ազգային կեանքին

մէջ ղեկավար դիրք ունեցողներն էին, որոնց կարգին թերեւս առանձնա-
յատուկ տեղ պէտք է տրուի 1918-1920 Հայաստանի անկախ Հանրապետու-
թեան ժամանակաշրջանի պատասխանատուներուն, Հանրապետական կա-
ռավարութեան ներկայացուցիչներ ըլլան անոնք՝ Աղբալեանի ու Վրացեա-
նի օրինակով, թէ հայութիւնը միջազգային ատեաններու մէջ ներկայա-
ցուցած անձնաւորութիւններ, ինչպէս՝ Պօղոս Նուպար Փաշա: Անոնց փո-
խանցած արժէքներն են, որ ամէնէն աւելի կազմեցին Սփիւռքի քաղաքա-
կան մշակոյթը, որ Խորհրդային Հայաստանի վարչակարգին թեր կամ
դէմ կեցուածքներու շուրջ կարծիքները բեւեռելով հանդերձ, հասարակ
յայտարար մը ստեղծեց Սփիւռքի կացութեան սահմանումին համար:

Պէտք է անտեսել անշուշտ դերակատարութիւնը համայնավար գա-
ղափարախօսութեան հետեւորդ հատուածին ու Հայաստանի Օգնութեան
Կոմիտէի (ՀՕԿ) գործունէութեան. Սփիւռքի մէջ քաղաքական աշխատան-
քի ուսումնասիրութիւնը անպայմանօրէն նկատի պէտք է առնէ այդ երե-
ւոյթը: Սակայն ՀՕԿի գործունէութիւնը Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի
կազմաւորման տարր նկատելը տեսաբանականօրէն առնուազն կասկած-
ներու առիթ կու տայ: Այս տեսակէտին հիմնաւորումը համայնավար գա-
ղափարախօսութեան հոլթիւնն իսկ է. համայնավար գաղափարախօսու-
թիւնը իր հոլթեամբ միջազգային է, ոչ թէ ազգային. իսկ ազգայինը, հա-
մաձայն Խորհրդային պաշտօնական վարդապետութեան, ժողովուրդնե-
րու մշակոյթին ձեւն է եւ ոչ թէ Խորքը: Փաստօրէն, Սփիւռքի մէջ հայ հա-
մայնավար կուսակցութիւն երբեք գոյութիւն չունեցաւ, ոչ ալ Հայաստա-
նի Կոմկուսը իր ճիւղերը բանալու մասին մտածեց: Հայ համայնավարներ,
յաճախ անդամ իրենց բնակած երկրի համայնավար կուսակցութեան, ի-
րենց գործունէութիւնը նախ եւ առաջ հիմնաւորեցին իրենց կուսակցու-
թեան միջազգայնական գաղափարախօսութեան թելադրանքով: Կասկածի
տակ չի դրուիր, անշուշտ, ոչ նման մօտեցումի ազատութիւնը, ոչ ալ այ-
լընտրանքային բնոյթը, եւ նուազ՝ այդ աշխարհայեացքի հետեւողու-
թեամբ սփիւռքահայ այդ հատուածի հայրենասիրութիւնը: Բայց որքա-
նով, օրինակի համար, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթաց-
քին ֆրանսական դիմադրութեան մէջ հերոսական տիպար Միսաք Մա-
նուշեանի օրինակը իր տեղը գտած է Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթին
մէջ: Վերջապէս, հետեւողութեամբ Hartzի տեսութեան, ՀՕԿի աշխա-
տանքները, եւ յետագային՝ ներգաղթն ու այլ գործունէութիւնները նպա-
տակ չունէին իրենց բնավարէն տեղափոխուած նոր հասարակութեան մը
կայացումը, ընդհակառակը՝ շարժումը այս պարագային «վերադարձն
էր, գաղափարախօսական իր յատուկ դիմագիծով:

Երկրորդ տեսութիւն մը, մշակութային ժառանգը նուազ կարեւոր կը
համարէ հասարակութեան մը փորձառութիւններէն: Seymour Martin

Lipset կը գտնէ, որ կարելի է ճշդորոշել «կազմաւորման իրադարձութիւններ» (Formative Events), որոնք հասարակութեան մը պատմութեան ընթացքին կը ձեւաւորեն իրենց արժէքակարգը եւ այդ ձեւով յարատեւող հետք կը ձգեն անոր հաստատութիւններուն եւ մշակոյթին վրայ¹⁵։ Այդ իմաստով կասկած չկայ, որ Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման իրադարձութիւնը 1915ի Յեղասպանութիւնն է։ Կրնանք առարկել, որ նման վարկած մը կրնայ նկատուիլ Հայաստանի խորհրդայնացումը, տրուած ըլլալով որ, առնուազն կարեւոր հատուածի մը համար, երկար ժամանակի համար անիկա նշանակեց «վերադարձի» արգելք, իրական թէ խորհրդանշական։ Սակայն այդ իրադարձութիւնը Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման հասարակ յայտարար մը հազիւ թէ նկատուի, նկատի առնելով անոր յառաջացուցած կեցուածքներու բեւեռացումը։ Սփիւռքը նման չէ այլ սփիւռքներու, օրինակի համար Արեւելեան Եւրոպայի ժողովուրդներուն, որոնք կազմուեցան մասնաւորաբար Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ տուեալ երկրի վարչակարգի համայնավարացման հետեւանքով։ Հետեւաբար՝ Յեղասպանութիւնը, եւ ոչ թէ Հայաստանի անկախացումը կամ խորհրդայնացումն է, որ Սփիւռքի քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման իրադարձութիւն պէտք է նկատել։ Այս տեսութիւններուն կողքին կան անշուշտ ուրիշներ, ինչպէս՝ դադափարներու կազմաւորման ու շրջագայման ճարտարարուեստի կարեւորութիւնը, որ շեշտը կը դնէ հաղորդակցութեան միջոցներու դերակատարութեան վրայ¹⁶, կամ մարքսեան ու նէօ-մարքսեան տեսութիւնները որ մշակոյթի պատճառականութիւնը տնտեսական համակարգին մէջ կը տեղադրեն, եւ անկասկած որ հետաքրքրական ուսումնասիրութեանց ու վարկածներու յառաջացման կրնան տանիլ։

Հիմնուելով առաջին երկու տեսութիւններուն վրայ, մէջբերենք կարգ մը տեսակէտեր «Հիմնաւորման ժամանակաշրջան»էն (20-30ականներ), որոնք դիպուկ են Սփիւռքի կացութեան ընկալման ու քաղաքական մշակոյթի կազմաւորման։ Մէջբերումները եւ օրինակները անկասկած եւ անխուսափելիօրէն ենթակայական ու ընտրովի են։ Կը ծառայեն վարկածային տեսակէտի մը փաստարկման որպէս պարագայ։ Շատ աւելի աւարկայական փաստարկումի մը աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւնը, եւ անոր կարգին հակա-օրինակներու նշումը, դուրս կը մնան այս աշխատասիրութեան սահմաններէն, այլ առիթի ձգելով նման նախաձեռնութիւն մը։

Այսպէս, եթէ ուսումնասիրենք Սփիւռքի մէջ մեծ դերակատարութիւն ունեցող կազմակերպութիւններէն Համագգայինի Հիմնադրութեան գաղափարական ենթահողն ու նպատակը, այնպէս ինչպէս բանաձեւած են իր Հիմնադիրներէն՝ Նիկոլ Աղբալեան ու Լեւոն Շանթ, դժուար չէ հետեւցնել

այն քաղաքական մշակույթը, որուն կը հետամտին այդ գաղափարներն ու նպատակները: Քաղաքական այդ մշակույթը փոխանցուեցաւ սերունդէ սերունդ, որովհետեւ Համազգայինի ամբողջ առաքելութիւնը այդ գաղափարներու ու նպատակներու պահպանումը եղած է, ուր կրթական ու մշակութային գործունէութիւնը կը վերածուին անոնց կազմաւորման ու շրջանառութեան հաղորդակցական միջոցներուն: 1925 Յունուար 4ի իր տուած բանախօսութեամբ, Աղբալեան կոչ կ'ուղղէ «Հայրենիք կամեցող» սերունդ մը «ստեղծել», ա'յն համոզումով, որ այդ սերունդը հայրենիք կը կամենայ՝ «եթէ տոգորուի իր մշակույթով», ու կ'աւելցնէ՝ «Մեր անկախութիւնը մենք կրնանք պահել գիտակցելով մեր մշակույթին»: Աղբալեանի այս խօսքերը - արտասանուած շատ բախտորոշ ժամանակի մը մէջ - ամբողջական կերպով կը բնորոշեն Սփիւռքի կացութեան ընկալումը: Նախ՝ սերունդ «ստեղծել»ու մասին է խօսքը, այսինքն՝ առկայ է գիտակցութիւնը «հիմնաւորման ժամանակաշրջան»ի մը: Ապա՝ հարց կայ «Հայրենիք կամեցող սերունդ»ի ստեղծման, այսինքն՝ «վերադարձ»ին ձգտող, իր ապրած վայրը «Հայրենիք»ին հետ չշփոթող: Վերջապէս՝ մշակույթին գիտակցումով «անկախութիւնը պահել», սակայն անկախութիւն յարաբերաբար որո՞ւ կամ ինչի՞: Աղբալեան վստահաբար ի մտի ունէր Հայաստանի անկախութեան գաղափարը, ինչ որ պատահական չէր, սակայն Սփիւռքի հոլովոյթի ընթացքին անկախութիւն պահելը ոչ միայն, առնուազն կարեւոր հատուածի մը համար, նշանակեց ազատ ու անկախ Հայաստանի գաղափարը պահել, այլ՝ իւրայատուկ «անկախութիւն» մը իր ապրած շրջապատէն: Այսինքն՝ առանց, բնականաբար, ժխտելու այդ շրջապատն ու իր օրէնքները, ստեղծել ներքին-համայնքային ինքնավարութիւն մը, որ յաճախ թոյլատրուեցաւ: Ըլլալ որոշ շրջապատի մը մէջ, առանց, սակայն, ամբողջականօրէն մաս կազմելու անոր: Եւ քանի որ բացարձակ մեկուսացումը անկարելի է, շրջապատին հետ շփումը պէտք է սահմանափակել միայն այնպիսի մարզերով, որոնք վտանգ չեն սպառնար ինքնութեան: Մասնաւորաբար՝ հեռու մնալ քաղաքականութենէն, իմա՝ տեղական քաղաքականութենէն:

Ահաւասիկ երկու մէջբերումներ Աղբալեանի ու Շանթի ճառերէն 28 Մայիս 1928ին, Գահիրէի մէջ, «Հայ կրթական ու Հրատարակչական Համազգային Ընկերութեան» հիմնադրութեան ձեռնարկին (անշուշտ թուականը զուգահէյտութիւն չէ), որոնք շատ աւելի բոլո՞ւն կերպով կը հաստատեն Սփիւռքի համար ծրագրուած արժէքային համակարգը. «...Շրջապատուած ենք ահաւոր ու քանդիչ ուժերով: Հարկ է նոր ու մոլեռանդ հայութիւն ստեղծել՝ դիմադրաւելու համար այն ուժերը, որոնք ամէն կողմէ կը խուժեն հայր ոչնչացնելու համար» (Աղբալեան): «Օտար գաղութներու մէջ, շրջապատի ալյասերող եւ ապագայնացնող հազար ու մէկ վտանգ-

ներուն մէջ ինչպէ՞ս կրնայ նոր սերունդը հայ ըլլալ եւ հոգիով հայ մնալ: Ո՞վ պէտք է կատարէ այս դերը...: Երկու միջոց կայ՝ դպրոց եւ գիրք, որոնք միայն կրնան փրկարար դեր կատարել, հայ մշակու պայքարը մղել, հայ հոգիներուն մէջ ազգային մակարդակը պատրաստել» (Շանթ)¹⁷: Սփիւռքի կացութիւնը, Սփիւռքի հոլովոյթի ճշդման ամբողջ ծրագիրը մը ամփոփուած են այս խօսքերուն մէջ եւ այդ ծրագիրը ունի մէկ եւ միակ նպատակ՝ հայապահպանում օտար միջավայրի մէջ: Այս պայմաններու մէջ, «օտար»ի այս հասկացութեամբ, տուեալ երկրի մը քաղաքական կեանքին մասնակցելը, քաղաքական համարկումը հետեւաբար, մտահոգութեան առարկայ չէ եւ... պէտք չէ ըլլայ: Այդ կ'ըսէ Սիմոն Վրացեանի «Մտածումներ ազգային միութեան ու կազմակերպութեան մասին»¹⁸ յոդուածէն առնուած հետեւեալ պարբերութիւնը. «Արդ՝ որո՞նք են այն խնդիրները, որ կարող են նկատուել ազգային միութեան եւ կազմակերպութեան պայման: Մեր կարծիքով, դրանք ամփոփուած են հետեւեալ կէտերի մէջ. - Ա. Հայաստանը շարունակում է մնալ մեր միակ հայրենիքը, մեր բոլորիս գուրգուրանքի առարկան, մեր վերջնական յոյսն ու ապաւէնը: Մտածել, գոհել ու աշխատել Հայաստանի համար մեր բոլորիս պարտականութիւնն է՝ այսօր եւ վաղը: Այս կամ այն իշխանութեան գոյութիւնը արգելք չէ եւ չի կարող լինել, որ մենք սիրենք մեր հայրենիքը, մտահոգւենք Հայաստանի ճակատագրով եւ աշխատենք զօրացնել ու ամրացնել նրան: Աւելին, Հայաստանի գոյութեան եւ զարգացման պայմանները չպէտք է լինեն վէճի եւ պայքարի նիւթ. նրանց շուրջ հայութիւնը պէտք է լինի միասիրտ ու միակամ: ... Բ. Ի՞նչ պէտք է լինի արտահայաստանի ազգային կազմակերպութեան նպատակը: - Մէկ բառով՝ ինքնապաշտպանութիւն: Հայը արտասահմանում պահել հայ՝ կապուած ազգային հաւաքականութեան: Պաշտպանել հայ անհատի մարդկային եւ ազգային իրաւունքները: Նոր սերունդը հայ դաստիարակել եւ հայ պահել: Հայութիւնը ներկայացնել արտաքին աշխարհի առջեւ: Այսինքն, եթէ ուզում էք, կատարել այն դերը, որ վերապահուած է պետութիւններին իրենց քաղաքացիների վերաբերմամբ»: Եւ կը հետեւի հետեւեալ յատկանշական պարբերութիւնը. «Այստեղ, սակայն, ծագում է մի խիստ փշոտ հարց. քաղաքական խնդիրներն էլ պէ՞տք է մտնեն ազգային կազմակերպութեան իրաւասութեան սահմանների մէջ: - Ի հարկէ, լաւագոյնը կը լինէր, եթէ հայութեան վերաբերուող բոլոր հարցերն անխտիր պարփակուէին ազգային կազմակերպութեան մէջ, բայց տիրող հանգամանքներն ու մտայնութիւնը աչքի առջեւ ունենալով՝ դժուար է ենթադրել, որ նման մի փորձ պսակուի յաջողութեամբ: Հետեւաբար, գոնէ առաջին շրջանի համար քաղաքական խնդիրները պէտք է դուրս մնան ազգային կազմակերպութիւնից, բայց հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում, կամ ad hoc ծագող եւ բացառիկ ծան-

րակշիռ նշանակութիւն ունեցող հարցերի վերաբերմամբ քաղաքականութիւնն էլ կարող է որոշ տեղ գրաւել ազգային կազմակերպութեան ծրագրին մէջ»։ Ի՞նչ կը հասկնար անկախ Հայաստանի վերջին վարչապետը «քաղաքականութիւն» ըսելով։ Հայաստանի խորհրդային վարչակարգին հանդէպ կեցումա՞ծքը, ընդհանրապէս միջազգային քաղաքականութիւնը որ կրնար վերաբերիլ հայութեան, թէ՞ իւրաքանչիւր համայնքի դիմագրաւած կամ դիմագրաւելիք քաղաքական խնդիրները։ Այնքան ալ յստակ չէ։ Այդուհանդերձ, իր խօսքերէն յստակ է, որ Սփիւռքի կազմակերպական ծրագրին մէջ, եւ մասնաւորաբար Վրացեանի առաջարկը՝ կազմելու ինչ-որ Սփիւռքի կառավարութիւն մը (ատոր կը վերաբերի յօդուածը), չի ներփակեր քաղաքական գործունէութեան հեռանկար մը։ Քաղաքական հարցերով զբաղելու փափաք կամ նախատեսութիւն կայ անշուշտ, սակայն՝ պայմանաւորուած սփիւռքահայութեան «հանգամանքներ»ուն ու «մտայնութեան», որոնք այդ «առաջին շրջանի համար» քաղաքականութիւնը դուրս կը ձգեն Սփիւռքի օրակարգէն։ Հետեւաբար՝ ճիշդ եզրակացութիւնը պիտի ըլլար այն, որ Վրացեանի սերունդը քաղաքականութիւնը ոչ թէ կը մերժէր, այլ՝ առաջնային չէր նկատեր «ազգային կազմակերպութեան» համար, այդուհանդերձ անխուսափելի նկատելով «հետզհետէ, ժամանակի ընթացքում» անոր ներառումը։ Այն ձայնը, որ, հետեւողութեամբ Նիցէի, իր ժամանակէն առաջ կը յայտարարէր եկող ժամանակները, այս պարագային՝ յետպաղ պատերազմեան Սփիւռքը... Ամէն պարագայի, ոչ թէ քաղաքականութիւնը, այլ հայապահպանումը եղաւ Սփիւռքի նպատակը եւ անոր շուրջ դարձաւ ըլլալ-չըլլալու խնդիրը։ Իր յետագայ յօդուածաշարքերէն մէկուն մէջ («Հանիքալը դռներին առջեւն է...»), գրուած 1960ին (թուականը ինքնին հետաքրքրական է, որովհետեւ կը կազմէ երրորդ սերունդին բեմահարթակի վրայ յայտնուելու սկիզբը), Վրացեան, որուն սկզբնական սպասումները՝ Սփիւռքի մէջ մէկ ու միակամ կազմակերպուած հայութիւն յառաջացնելու ի դերեւ ելած էին, հազանգ կը հնչեցնէ։ «Առաջ մէկ սահման միայն ունէինք՝ բռնաւորների ձեռքով դժուած, աշտ բազմաթիւ սահմաններ ունենք, որոնք բաժանում են մեզ իրարից, - հողային սահմաններ, մշակութային սահմաններ, հոգու սահմաններ, կուսակցական սահմաններ, անսահման սահմաններ։ Ո՛ր ես գնում այսպէս աչքերդ փակ, հայ ժողովուրդ։ Քուօ վատիս։ Ո՛ր է քո անձը, ո՛ր է քո հարցը, ո՛ր է քո գանձը, քո ազգային կենսունակութիւնը, քո կենսունակ հպարտութիւնը։ (...)։ Պէտք չէ մոռանալ։ Պէտք չէ մոռանալ Ապրիլ 24ը, բայց ոճրագործ կը լինենք, եթէ մոռանանք եւ անտեսենք ձերմակ Զարդը... ձերմակ Զարդի ուրուականը մեր դռների առջեւն է, մեր գլխի վերեւ։ Հանիքալը մեր դռների առջեւն է, ով ականջ ունի թո՛ղ լսէ¹⁰»։

Սփիւռքահայութեան ներքին պառակտուածութիւնը, որուն կ'անդրադառնայ Վրացեան, 40 եւ 50ականներուն արտայայտուած էր յոռեգոյն ձեւով՝ ներգաղթի եւ ապա Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի (1958) ժամանակ պատահած բախումներով ու երբայրասպան կռիւով: Միաժամանակ, սակայն, Վրացեան այս տողերը կը գրէ, երբ Սփիւռքի մէջ քիչ մը ամէն կողմ զարկ կը տրուի շինարարական գործին, դպրոցներ, աւելումը ու եկեղեցի կը կառուցուին շնորհիւ սփիւռքահայութեան նիւթական բարօրութեան: Փարատոքսը - կամ ոչ այնքան... - երեւան կ'իյլէ մէկ կողմէ Վրացեանի խօսքերու ահագանգին եւ միւս կողմէ ծաղկուն գաղութային կեանքի առկայութեան միջեւ: Ինչո՞ւ Վրացեան կ'ահագանգէ տակաւին 1960ին, երբ թափով զարկ տրուած էր համայնքային ենթակառոցի զարգացման... Պատասխանը 70ականներու երիտասարդ սերունդը պիտի տայ:

Արդարեւ, այդ սերունդն է որ քաղաքականութիւնը պիտի ներառնէ իր ծրագրին մէջ եւ ազգային գոյութեանական կացութիւնը տեսնէ հայ դատի պայքարին մէջ: 70ականներու կէսերէն այդ պայքարը պիտի արտայայտուի հայկական ահաբեկչութեան ընդմէջէն: Երրորդ սերունդի ողիսականը արժանացած է բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններու եւ վստահաբար տակաւին շատ ըսելիք կայ Սփիւռքի համար ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանին մասին, թէ՛ անցեալի ու թէ՛ ապագայի հետ անոր կապին տեսակէտէն մանաւանդ: Սակայն այս աշխատասիրութեան համար կարելորդ է ընդգծել, որ երրորդ սերունդը, որ իր նախկինէն տարբերելու յստակ ճիգ մը ըրաւ, ժխտումը չէ անցեալէն ժառանգ մնացած ազգային գոյութեանական ընկալումին, այլ՝ անոր տրամաբանութիւնը մինչեւ իր ծայրագոյն հետեւանքները - Սփիւռքի ոչնչացում ի բացակայութիւն «վերադարձի» - ապրելու յանձնառութիւնը: Հետեւաբար՝ երրորդ սերունդի պայքարին ընդմէջէն բիրեղացան ու իրենք գիրենք հաստատեցին ազգային այն բոլոր արժէքներն ու ընթերցումները, որոնք կազմած էին ազգային ինքնութեան արդիական ընկալումը: Այդ արժէքներն ու ընթերցումները, անշուշտ, առկայ էին նաեւ առաջին ու երկրորդ սերունդին համար, սակայն միայն 70ականներուն է որ դուրս եկան հայապահպանումի ցարդ տիրապետող քաղքենի ծրագիրներէն²⁰:

Կը մնայ բացայայտել, թէ ինչո՞ւ Սփիւռքի մէջ տիրապետեց քաղաքականութենէն հեռու մնալու այս մօտեցումը, գտնել անոր հիմնական պատճառը: Անշուշտ, յաւակնութիւն չկայ այդ պատճառը նկատելու որպէս միակը, ոչ ալ ժխտելու յառաջանալիք վարկածին խնդրայարոյց ու վիճարարոյց բնոյթը: Սակայն այդ վարկածը թերեւս լաւագոյնս կը բացատրէ թէ ինչո՞ւ՝ այսօր Սփիւռքի կացութեան ընկալումը եւ անոր ծիրին

մէջ քաղաքականութեան հասկացութիւնը վերասահմանման կը կարօտին, եւ արդէն, գործնականօրէն այդ փուլին մէջ մտած են: Ի վերջոյ, կարելի է առարկել որ արդեօք կարելի էր Սփիւռքի տարրեր ընկալում մը ու կազմակերպում մը ծրագրել ու տեղ տալ նաեւ քաղաքական գործունէութեան:

Պատասխանը շատ հաւանաբար ժխտական է հետեւեալ հիմնաւորումով: Պաղ պատերազմի աշխարհին միջազգային քաղաքականութեան համակարգը այնքան ալ թոյլատու էր ոչ-պետական միաւորներու դերակատարութեան: Իսկ Սփիւռքի մէջ ազգային ինքնութեան ըմբռնումը հապէս արդի ըմբռնում մըն էր, կազմուած 19րդ դարու ազգային զարթօնքի հոլովութիւն ընդմէջէն եւ, ինչպէս քաղաքականութեան ամէն արդի ըմբռնում, զայն կը կապէր ազգ-պետութեան, որ իր կարգին, կը սահմանուէր աշխարհագրական տարածքով մը: Ուսչիկ Թէօօլեան թերեւս լաւագոյնս կը բացատրէ, թէ ինչու՝ «...Եղեռնէն ու 1918-1920ի առաջին Հանրապետութենէն ի վեր Հայութեան, ի միջի այլոց իր դեկավար ընտրանիներու մէկ կարեւոր հատուածը Հայ պետականութեան երազով սնանեցաւ եւ խոսափողական, նոյնիսկ մերժողական կեցուածք ցուցաբերեց եղեռնաստեղծ Սփիւռքին հանդէպ»: Սփիւռքի «Ժամանակաւոր» ու «անցողակի» ընոյթի սահմանման բացատրութիւն մը փնտռող Թէօօլեանի «Երբ Սփիւռքն է Ապագան» յոդուածը²¹ հայրենիքն ու Սփիւռքը իրարու հակապատկեր նկատող, ու իբրեւ այդպիսին արժեւորող մտայնութիւնը առնչակից կը նկատէ միջազգային քաղաքականութեան մէջ 1848էն (Վեսթֆալի դաշինք) մինչեւ 1988 տիրապետող ազգ-պետութիւն գաղափարին սահմանած ազգային ինքնութեան ու անոր գոյատեւման յատուկ - արդի - հասկացութեան: «Ի՞նչ է ազգապետութեան իտէալը, կաղապարը, որուն կը ձգտէին ոչ-կատարեալ ազգապետութիւնները: Մէկ ազգ, մէկ սուրբ հող, սահմանները անձեռնմխելի, որոնց գոյութիւնը կ'երաշխաւորէ ազատ, անկախ պետութիւն մը, օժտուած օրինական վարչակազմով, բանակով, եւ որ կը սատարէ միաձոյլ լեզուի, մշակոյթի, տնտեսութեան կեդրոնաձիգ համակարգի մը ստեղծումին: Եւ վերջապէս՝ միաձոյլ արեւակից բնակչութեան մը կազմաւորումին: Այս ազգային ու ազգապետական համակարգին համար, Սփիւռքը տկարութիւն մըն է, պարտութեան մը, ծախողութեան մը, կամ կորուստի մը, նոյնիսկ դասալքումի մը արդիւնքն է: Այն պետութիւնը՝ որուն հայրենի հողը լքած է դէպի Սփիւռք մեկնողը, փաստօրէն չէ կրցած պահել, պահպանել, գոհացնել իր իսկ հպատակները: Իսկ այն հիւրընկալ պետութիւնը՝ որուն հողին վրայ եկած է հաստատուելու գաղթականը եւ Սփիւռք կազմակերպել կը փորձէ, իր անդամներուն կատարեալ ձուլումին արգելք հանդիսանալու յոյսով, յաճախ մտահոգ է, որովհետեւ պիտի նախընտրէր (եթէ ոչ՝ պարտադրէր) այդ փոքրամասնու-

Թեան ձուլումը ... Սփիւռքը այն վտանգաւոր հակասութիւնն է, որ ըստ ազգապետութեան սահմանած իտէալ չափանիշերուն՝ օտար, հիւրընկալ պետութեան մը կը պատկանի: Այս երկար մէջբերումը գրեթէ ամբողջական ձեւով կը բացատրէ նաեւ Սփիւռքի մէջ քաղաքականութենէն հեռու մնալու նախանձախնդրութիւնը: Ի վերջոյ, քաղաքականութիւնը մենաշնորհն էր ազգ-պետութեան, հետեւաբար՝ սեփական ազգ-պետութենէն դուրս քաղաքականութեան հոլովոյթի մը մասնակցութիւնը հասկնալի չէ, առնուազն հաւաքական ինքնութեան համար: Այլ խօսքով՝ երբ համայնքները իրենք զիրենք կը նկատէին «Ժամանակաւոր», քանզի զուրկ էին իրենց ազգ-պետութենէն, ոչ միայն թելադրելի չէր որ այլ ազգ-պետութեան մը ոլորտին մէջ քաղաքականութիւն ընէին, այլ այդ ձեւի քաղաքական գործունէութիւնը պարզապէս հասկնալի չէր, խորթ էր: Ասկից կը հետեւի, որ քաղաքական գործունէութիւնը պէտք է ձգտի մէկ ու միակ նպատակի՝ սեփական ազգ-պետութեան հասնելու, ինչ որ, ինչպէս ըսուեցաւ, առնչակից է հայրենի հողին ու հոն «վերադարձ»ին: Երրորդ սերունդի ու ժական պայքարը թէեւ յառաջ տարուեցաւ Յեղասպանութեան հարցը մոռացումէ դուրս բերելու ռազմավարութեամբ, սակայն ոչ մէկ պարագայի մտահան ըլլաւ հողային պահանջի հարցը:

«Սփիւռքի մէջ քաղաքական գործունէութիւնը (...) առանձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի հասկնալու համար շատ բաներ, որ այսօր տեղի կ'ունենան եւ պիտի ունենան հայկական կեանքին մէջ», դիտել կու տար Կարապետ Առաքելեան²⁰: Ատով պէտք է հասկնալ չըջապատի ազդեցութիւնը այն քաղաքական գործունէութեան վրայ, որ իր իւրայատուկ ըմբռնումով սահմանուեցաւ ու յառաջ տարուեցաւ Սփիւռքի մէջ: Ընդհանրապէս ներհամայնքային այդ քաղաքական գործունէութիւնը անխուսափելիօրէն արտայայտուեցաւ նաեւ համայնքի ղեկավարութիւնը ստանձնելու պայքարի ձեւով, եւ ընթացաւ Խորհրդային Հայաստանի հանդէպ թեր կամ դէմ կեցուածքներու գաղափարախօսական խորքով (կամ պատճառաբանութեամբ...): Պարզ է, որ այդ գործունէութիւնը չըջապատին հետ առնչութիւն ունեցաւ եւ յաճախ անցաւ համայնքի նեղ սահմաններէն դուրս: Միեւնոյն ձեւով չըջապատի քաղաքական հոլովոյթը անպայմանօրէն իր ազդեցութիւնը ունեցաւ համայնքի ներքին իրադարձութիւններուն: Սփիւռքի մէջ քաղաքական գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը պէտք է ընդգրկէ մասնաւորաբար այս փոխազդեցութիւններու ճշդորոշման ոլորտը, որ ինքնին ցոյց կու տայ թէ որքան անիրապաշտ է մտածել, թէ կարելի էր ինքնամփոփ համայնքային գոյութիւն մը յաւերժացնել:

Ամէն պարագայի, ձգտումը ընդհանրապէս եղած է համայնքը հեռու պահել չըջապատի քաղաքականութենէն, նոյնիսկ Արժանթինի նման հե-

ուսուցիչի համայնքի մը պարագային: Սփիւռքի կացութեան ընկալումը եւ կազմակերպումը տարբեր չեն եղած հոն եւս: Եղեռնէն վերապրող (այժմ հանգուցեալ) խորէն Ղարիպեան, որ Արժանթին հաստատուած է տեղեկանալէ յետոյ որ երկիրը հարուստ երկրագործութիւն ունի (հետաքրքրական առնչութիւն մը իր ծննդավայր գիւղի կորուստին երբեք չհաշտուած հայուն հետ, բարացուցական՝ նաեւ անօթութեան ուրուականին, որմէ հալածական մնացած է ամբողջ կեանքին ընթացքին՝ բռնի տեղահանման փորձառութենէն յետոյ, հակառակ անոր, որ Արժանթինի մէջ ան իր ամբողջ կեանքին ընթացքին դերձակութեամբ է որ պիտի զբաղի...), կը յիշէ Հայ Որբերու Միութեան քայլերդի բառերուն հետեւեալ տողերը՝ «Աստուած պահէ հայ որբին Հայաստանի համար»²³:

28 Ապրիլ 1931ին առաջին անգամ լոյս տեսած եւ մինչեւ այսօր հրատարակուող *Արմէնիա*ի էջերը տարիներու ընթացքին, յաճախ ուղղակիօրէն, արտայայտած են համայնքի ղեկավարութեան մօտ տիրող կեցուածքը արժանթինեան քաղաքականութեան մասնակից ըլլալու կամ չըլլալու հարցով: Ճիշդ է, *Արմէնիան*, որպէս օրգանը ՀԹԴ Հարաւային Ամերիկայի կազմակերպութեան, ունէր իր քաղաքական-գաղափարախօսական ուղղութիւնը եւ համայնքի մամուլ միակ հրատարակութիւնը չէ անշուշտ, սակայն իր ազդեցութիւնը կը կարեւորուի անով, որ նախ եղած է կարեւոր հատուածի մը բանբերը, ապա՝ Հարաւային Ամերիկայի միակ օրաթերթը երկար տարիներ, ինչ որ գաղափարներու ու կարծիքներու շրջանառութեան ու հասողութեան իմաստով իւրայատուկ տեղ կու տայ անոր: Ամէն պարագայի, ինչ կը վերաբերի հայապահպանման եւ Սփիւռքի մէջ համայնքային կազմակերպումի իմաստին ու նպատակին, ոչ-դաշնակցական մամուլին մէջ արտայայտուած կեցուածքները (քացի թերեւս չեշտակիօրէն համայնավարական գաղափարախօսութեան հետ յանձնառութիւն ունեցող մամուլի պարագային) այնքան ալ չեն տարբերիր *Արմէնիա*-յի ուղղութենէն, ինչպէս օրինակով մը պիտի ցոյց տրուի: Վերջապէս, այս մէջբերումները որ կը կատարուին, չեն յաւակնիր ամբողջական փաստարկում ըլլալու, կը կատարուին վարկածային հետեւութեամբ՝ դուռը բաց պահելով ամէն տեսակի բանավէճի ու ճշդումներու դիմաց:

Այսպէս, *Արմէնիա*ի առաջին թիւի առաջնորդողին մէջ օրուան խմբագիրը եւ համայնքի կարեւորագոյն մտաւորականներէն՝ Սարգիս Թովիշեան, «Լուսաբանութիւն» խորագրուած գրութեամբ կը բացատրէ թերթը հրատարակելու որոշումին տուն տուած պատճառները եւ կը ճշդէ անոր նպատակներն ու ուղղութիւնը: «Այս գաղութը, ինչպէս աշխարհի ամենախուլ մէկ անկիւնը, խզուած ու տարագրուած է Հայրենիքէն ու անոր ներշնչարանէն ի սպառ խզուած, այլեւ տարանջատուած է հայաշատ վայրերէն ու հայ մտաւոր կեդրոններէն որոնց հետ հաղորդակցելու ու ա-

նոնցմէ կազդուրուելու դիւրութիւնները գրեթէ չունի: Հետեւաբար բարոյալքումն ու օտարացումը անմիջականօրէն կը սպառնայ իրեն քան ուրիշ ոեւէ գաղութի: Թերթի հրատարակութիւնը կը նպատակադրէ ուրեմն՝ «Որոշ եւ յարատեւ աշխատանք տանիլ որ Հայը մնայ Հայ, ըլլայ Հայ, խորհի ու գործէ իբր Հայ: Պահպանել եւ քաջալերել ցեղի ստեղծագործութիւնները: լեզու՝ ըլլայ այն թէ գրականութիւն, արուեստ թէ երգ ու պար: ցեղային առաքինութիւններ կամ սովորութիւններ: Ուժ տալ նորահաս սերունդի Հայեցի կրթութեան: ամէն տեսակի ուժացումի եւ օտարացումի դէմ պայքարիլ: Ժողովուրդը կապել եւ սերտ յարաբերութեան մէջ դնել իր անցեալի ու ապագային հետ: Զթողուլ որ մարի, աղօտանայ անոր մէջ անխախտ հաւատքը եւ մշտավառ յոյսը որ կ'առաջնորդէ դէպի մի Հօտ, մի Հովիւ սկզբունքը, դէպի լրիւ եւ կատարեալ Ազատութիւնն ու Անկախութիւնը»:

Կը հետեւցուի, որ արդէն կայ հայութեան համար յստակ անցեալ մը ու ապագայ մը, որուն հանդէպ հաւատքը պէտք չէ խախտի ու հոն առաջնորդելու պիտի ծառայէ հայապահպանման միջոց հանդիսացող թերթը: Ահա թէ ինչու՝ գրեթէ ծրագրային բնոյթ կը ստանայ՝ «Պայքարիլ բոլոր անոնց դէմ, որոնք Հայ անունը կը շահագործեն եւ զայն կը խառնեն հիւրընկալ երկրի պետական ու կուսակցական քաղաքականութեանց մէջ» խօսքը: Հոս եւս յստակ չէ թէ որո՞նց կամ ի՞նչ երեւոյթի կը վերաբերի հարցը: Կարելի է կռահել, որ այն ատեն ականարկը ուղղուած ըլլար Համայնալար Կուսակցութեան գործունէութեան մասնակից հայ անհատներուն: Ամէն պարագայի, *Արմէնիայի* առաջին խմբագիրը ամէն իրաւունք ունէր ընթերցողը զգուշացնելու անձնական ծրագիրներ հետապնդող անձերու կողմէ հայութեան կամ հայապատկանելիութեան շահագործումէն, որ պատահած է ու կը պատահի համայնքին մէջ: Թոփչեանի տողերը լաւագոյնս կ'արտայայտեն տեղական քաղաքականութենէն հեռու մնալու զգուշաւորութիւն մը²⁴: *Արմէնիայի* այլ խմբագիր մը, Վարդան Գէորգեան, որուն օրով օրգանը օրաթերթի կը վերածուի, չի վարանիր հայ երիտասարդութեան ուղղակի դիմելու՝ «Քաղաքականութիւնը արկածալից ասպարէզ մըն է, որուն համար չ'արժեր որ իր թանկագին ժամանակը կորսնցնէ հայ երիտասարդութիւնը»²⁵: Հոս արդէն կասկածի հարց չկայ: Գէորգեան կ'ականարկէ տեղական քաղաքականութեան եւ պատահական ալ չէ, քանի որ այդ տարիներուն է նաեւ, որ Փերոնական Եարժման մէջ գործօն հայեր կը փորձեն քաղաքական համարկումի առաջին ծրագիր մը յառաջ բերել ու համոզել համայնքը որ անհրաժեշտ է մասնակից դառնալ երկրի քաղաքական հոլովոյթին: 1957ին, երբ Փերոն աքսորուած է երկրէն եւ օրուան զինուորական իշխանութիւնը իր անունն իսկ արգելած է արտասանել, բնականաբար հայ փերոնականներու գործունէութեան ալ

վերջ տրուած է, Արմէնիայի առաջնորդողներուն մէջ կը շարունակուի Սփիւռքի մէջ հայապահպանման մտահոգութիւնը: «Եթէ սպիտակ ջարդէն չկրցաւ խուսափիլ Լեհաստանի 200.000 հայութիւնը որ կը գտնուէր բաղդատարար նուազ վտանգուած պայմաններու մէջ, նոյն ճակատագրին կրնայ ենթարկուիլ վաղը իւրաքանչիւր հայ գաղութ առանձին, որ կ'ապրի աւելի վտանգաւոր պայմաններու մէջ: Եթէ հայ քաղաքական ու հասարակական միտքը քառասուն տարիէ ի վեր կ'ապրի ձուլման վտանգին սարսափը եւ հիւսիսէն հարաւ, եւ արեւելքէն արեւմուտք, տեւաբար կը շեփորէ գայն, պատճառը այն է, որ ան ծփուն ըլլալէ աւելի դարձած է շօշափելի իրականութիւն»²⁶: Դէմ յանդիման այս վտանգին, միակ լուծումը՝ վառ պահել «Ազատութեան պապակը», ինչպէս կը խորագրէ թերթի 14 Յուլիսի 1958ի «Խօսք»ը, գրուած Հայաստանի անկախութեան 40ամեակի տօնակատարութիւններուն առթիւ: Գրութիւնը, ոգեւորուած Սփիւռքի բոլոր համայնքներուն մէջ 40ամեակի հանդիսութեանց գտած յաջողութիւններով, կ'ընդգծէ, թէ «տարուէ տարի կ'աճի հետաքրքրութիւնն ու նախանձախնդրութիւնը մեր Անկախութեան գաղափարին շուրջ»: Եզրակացութիւն՝ «Այս սրտապնդիչ երեւոյթը ինքնին կու գայ ըսելու թէ, Սփիւռքի հայութիւնը գտնուելով հանդերձ տնտեսական գոհացուցիչ եւ տեղ տեղ նոյնիսկ նախանձելի պայմաններու մէջ, ան իր աչքը ուղղած է Անկախ եւ Ազատ Հայրենիքի մը իտէպլին: Ան, վայելելով հանդերձ իր հիւրընկալուած երկիրներուն մէջ, լիակատար ազատութիւն, այնուամենայնիւ կը ձգտի իր ամբողջական ազատութեան՝ իր ամբողջական Հայրենիքին մէջ»: Վկայութիւն մը, ի մէջ այլոց, Սփիւռքի արդէն նուաճած տրնտեսական մակարդակին. եւ ահաւասիկ այլ մէջբերում մը Արմէնիայի 29 Սեպտեմբեր 1988ի «Ժամանակ Մը Եւս» առաջնորդողէն. «Առանձնապէս հայ քաղաքական միտքը Սփիւռքի մէջ մէկ նպատակ ունեցած է: Տալ նոր սերունդին հայեցի դաստիարակութիւն: Խորացնել մեր բազմութիւններուն մէջ հետաքրքրութիւնը հանդէպ հայրենիքին ու քաջալերել ներգաղթը: Հայութիւնը Սփիւռքի մէջ անկորուստ պահելով, աշխատուած է դարձնել գայն հարստութիւն մը վաղուան հայրենիքին համար»: Հայապահպանման գոյութեանական հարցը ձեւաւորուած է նաեւ ոչ-դաշնակցական շրջանակներու ճարտասանութեան մէջ, ինչպէս կը վկայեն Տոքթ. Գ. Օ. Գալուստեանի խօսքերը, որոնք արտասանուած են 1984ին Պոլսէնու Ալրէսի Հաճըն Տան մէջ բանախօսութեան մը ընթացքին»²⁷: Հեղինակը իր բացարձակ համակրանքը Խորհրդային Հայաստանի ու Ռուսաստանի հանդէպ չի թաքցնել, այդուհանդերձ որպէս «մեր ժողովուրդին գոյութեան հետ սերտ առնչութիւն» ունեցող երեք խնդիր կը դնէ. «Ա. Մեր համրանքին, մեր անեցողութեան ուշադիր ըլլանք: Հայ երիտասարդներու եւ հայ երիտասարդուհիներու ամուսնութիւնները քաջալերել, դիւրացնել, մեր համ-

րանքը, մեր թիւը աճեցնելու մտադրութեամբ: Առողջ սերունդ հասցնել: Հայ ժողովուրդի աւանդական, ընտանեկան բարոյական սրբութիւնը վեր պահել: Օտար տարրերու հետ խնամիական կապեր չհաստատել: Մեր լեզուն եւ տոհմային սովորութիւնները նախանձախնդրօրէն պահպանել: Բ. Տնտեսական ուժականութիւն ամբարել, այսինքն տնտեսապէս զօրանալ: Գ. Միշտ միտի ունենալ համաթրքական գաղափարաբանութեան մը գոյութիւնը, այսինքն՝ բանթուրանականութեան վտանգը:

ՓԵՐՈՆ, ԱԶԳԱՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՑԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԻՒՆ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱՐԿՈՒՄԻ ՓՈՐՁ ՄԸ

Արժանթինեան քաղաքական հոլովոյթին մէջ Զօրավար Խուան Տոմինկօ Փերոն իւրապատուկ երեւոյթ է: Զկայ այլ անձնաւորութիւն մը, որ այնքան կիրքեր հրահրած ըլլայ որքան Փերոն եւ իր երկրորդ կինը՝ Էւա Տուարթէ: Ոմանց համար անոնք պաշտամունքի աւարկայ են, ուրիշներու՝ պարզապէս ատելութեան: Ոմանց համար ազատարարներ են, ուրիշներու համար՝ բռնատէրեր: Ոմանց համար՝ յեղափոխական, ուրիշներու՝ ֆաշիզմի հարազատ ներկայացուցիչներ: Այս հակասական կեցուածքներուն պատճառը միայն անձը չէ անշուշտ, այլ անոր ձգած քաղաքական ժառանգը՝ Խուսթիսիալիզմօ (Justicialismo), որուն ամենամօտ թարգմանութիւնը կրնայ ըլլալ «արդարականութիւն»: Այդ վարդապետութեան հիման վրայ կազմակերպուեցաւ Աշխատաւորական Միութիւններու Համադաշնակցութիւնը, ազգային շարժում մը, որ յետագային վերածուեցաւ կուսակցութեան եւ մինչեւ այսօր կը գործէ (Partido Justicialista, PJ) ու հայերէնով յաճախ կը ճանչցուի որպէս Փերոնական կուսակցութիւն: Առանց փերոնականութեան հասկնալի չէ Արժանթինի քաղաքական հոլովոյթը երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմէն յետոյ:

Մասնագիտութեամբ զինուորական, Փերոն 30ականներուն չէր թաքցնել իր հիացումը իտալական ֆաշիզմին հանդէպ եւ անոր ներշնչումով գործօն դերակատարութիւն ցուցաբերեց միեւնոյն գաղափարները բաժնող զինուորականներու օթեակի մը յառաջացման մէջ²⁸: 1943ի պետական հարուածէն յետոյ, Փերոն նշանակուեցաւ Աշխատանքի Քարտուղար: Այդ պաշտօնը առիթ եղաւ, որ ան յայտնաբերէ աշխատաւորական զանգուածներու քաղաքական ուժը: Մինչ այդ, արհամարհուած ու հալածուած զինուորականներու, երկրի մեծ հողատէրերու, կաթողիկէ Եկեղեցւոյ եւ մինչեւ իսկ քաղքենի տարրին կողմէ, աշխատաւորական զանգուածը, որուն մաս կը կազմէին Եւ գաղթականներ, Եւ արժանթինեան ընկերութեան այն հատուածը, որ խառնուրդ ըլլալով տեղացիներու եւ եւրոպացի սպիտակամորթ գաղութարարներու, ստացած է «սեւ գլուխ» որակաւորումը,

Փերոնի եւ Էւրիթայի մօտ գտաւ հզօր պաշտպաններ: Փերոնի առաջին եւ երկրորդ նախագահութեան ժամանակներուն է, որ քուէարկուեցան աշխատաւորներու իրաւանց բոլոր օրէնքները եւ առաջին անգամ զանգուածները մասնակից դարձան երկրի ընկերային ու քաղաքական կեանքին: Այսպէս, եթէ 19րդ դարու աւարտին Արմատական կուսակցութիւնն էր որ գաղթական զանգուածները ոտքի հանեց եւ Արժանթինի հանրապետական վարչակարգը ժողովրդավարացուց, Փերոնի իշխանութեան գալու (1946ի ընտրութիւններուն արդիւնքով) հոլովոյթը սկիզբ դրաւ ընկերութեան ամենաընթացողիկ եւ մեկուսացուած հատուածին, զանգուածին քաղաքական մասնակցութեան: 1955ի պետական հարուածէն յետոյ Փերոն ստիպուեցաւ փախչիլ նախ Փարակուայ, ապա՝ ինքնաքստորուիլ Սպանիա: Իր բացակայութեան, սակայն, 80ականներուն, երկրի քաղաքականութիւնը բռնեւեցաւ՝ փերոնական ու հակափերոնական հակադրութեանց շուրջ: Փերոնի անունով է որ 80 ու 70ականներուն կազմուեցաւ արժանթինեան նախ դիմադրական ապա կերիլլայական շարժումը, որ թէեւ կեկարայական տեսութեան ու օրինակին կը հետեւէր, սակայն յստակօրէն Փերոնի մէջ կը տեսնէր իր ղեկավարը: Փաստօրէն փերոնական դիմադրութեան յաջողութիւնը եղաւ 1973ին վերցնել Փերոնի վերադարձին դէմ դրուած արգելքը եւ Զօրավարը ետ բերել երկիր, ուր եւ վերընտրուեցաւ նախագահ, հազիւ տարի մը յետոյ կնքելով իր մահկանացուն:

Փերոնի ու փերոնականութեան ներկայացուցած հետաքրքրութիւնը սփիւռքագիտութեան համար կը կայանայ այն իրողութեան մէջ, որ շնորհիւ Փերոնի իշխանութեան գլուխ գալուն, Արժանթինի մէջ բնակութիւն հաստատած օտար համայնքները, որոնք 20 ու 30ականներուն, հիմնականին մէջ որպէս հետեւանք Աջ ուժերու հալածանքներուն, հակասեմականութեան, ու ներքին քաղաքականութեան մէջ զինուորականութեան միջամտութեան, նախընտրած էին հեռու մնալ քաղաքական գործունէութենէ, սկսան մաս կազմել քաղաքական հոլովոյթին: Փերոն, որ քաղաքականութիւնը կը հասկնար էսպէս որպէս ռազմավարական ծրագրում, չուշացաւ ազգային համայնքներու կարեւորութիւնը հասկնալ, թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին քաղաքականութեան համար: Ներքին իմաստով հասկնալիօրէն քուէներու հաշիւն էր ու իր քաղաքականութեան առաւել զօրակցութիւն ապահովելու նախանձախնդրութիւնը, իսկ արտաքին քաղաքականութեան համար՝ ԱՄՆի հետ Արժանթինի յարաբերութիւններու բարելաւումը եւ, մասնաւորաբար, միջազգային բեմին վրայ - սկսելով Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութենէն (ՄԱԿ) - Արժանթինի տեղի ապահովումը³⁰: Երկու համայնքներ ամէնէն աւելի Փերոնի ուշադրութիւնը գրաւած էին՝ հրեայ ու արաբ, որոնք, իրենց կարգին, շահագրգռութիւն ցուցաբերեցին Արժանթինի քաղաքական կեանքին մասնակցելու: Միջին Արեւելքի մէջ

խորայնի ստեղծման պայքար կը մղուէր եւ յետագայի իրադարձութիւնները պաղեստինցի գաղթականները ընդունող երկրի մը փնտռտուքին հարցը դրին: Արաբ եւ հրեայ համայնքները, որոնք կազմաւորուած էին տակաւին 19րդ դարուն եւ մինչեւ 30ականներու սկիզբը ոչ միայն իրարու հետ խնդիր չունէին այլ ընդհանրապէս հեռու մնացած էին քաղաքականութենէ, քաղաքականացան: Այդ բոլորէն անկախ, քաղաքականութեան մասնակցութիւնը նաեւ անձնական շահագրգռութիւններու դուռ բացած էր անշուշտ³⁰: Բայց փերոնական շարժման մէջ տեղ տրուած է ազգային համայնքներուն եւ մինչեւ իսկ գոյութիւն ունեցած է զանոնք համախմբող կազմակերպութիւն մը՝ Օտարներու Փերոնական Շարժում (Movimiento Peronista de los Extranjeros) իր համապատասխան կանոնադրով: Այդ Շարժման մէջ է, որ խումբ մը հայեր ուզած են տեղ մը ապահովել հայ համայնքին համար, միաժամանակ փորձելով այս վերջինը դուրս բերել արժանթինեան քաղաքականութեան հանդէպ իր աւանդական կրաւորականութենէն:

Օտարներու Փերոնական Շարժման մասին ոչ մէկ ուսումնասիրութիւն կայ: Ազգային Գրադարանին մէջ փերոնականութեան մասին պատրաստուած մատենագիտութեան մէջ չկայ ոչ մէկ վաւերացողութիւն կամ գրութիւն, որ այդ մասին որոշ տեղեկութիւն տայ: Աւելին, մատենագիտութիւնը պատրաստողն իսկ տեղեկ չէ նման երեւոյթի մը գոյութենէն, ինչպէս այս աշխատասիրութեան հեղինակին հետ իր ունեցած հանդիպման ժամանակ ըսաւ: Գործօն հին փերոնականներ ու Փերոնական Շարժման մասնագէտներ կամ հազիւ թէ իմացած են այդ մասին, կամ ալ պարզապէս ծանօթ չեն անոր: Այս բոլորը ցոյց կու տան, թէ նախաձեռնութիւնը, որուն դիմուած է շատ հաւանաբար Փերոնի վերընտրութենէն յետոյ (1951), իսկապէս կարեւոր չէ եղած կամ ալ չէ արդարացուցած իր վրայ դրուած յոյսերը, ինչ ալ եղած ըլլային անոնք Փերոնին կամ Օտարներու Փերոնական Շարժման պատասխանատուներուն համար:

Պատմագիտական ուսումնասիրութեան մը համար ամէն կարգի փաստարկումներու այս բացակայութիւնը, անշուշտ, տեղի կու տար լուրջ կասկածանքի, եթէ երբեք նման երեւոյթ մը գոյութիւն ունեցած իսկ է: Սակայն կան շատ սակաւաթիւ սկզբնաղբիւրներ, որոնք նախնական հետք մը կու տան Շարժման մասին յաւելեալ ուսումնասիրութեանց համար: Այդ սկզբնաղբիւրները կը գտնուին 1955ին Փերոնը տապալած պետական հարուածի (Revolucion Libertadora) յառաջացուցած հետաքննիչ յանձնաժողովի (Comision Nacional de Investigaciones - CNI) արխիւներուն մէջ: Յանձնաժողովը, աւարտելէ յետոյ իր աշխատանքը, հարցաքննութիւններու արձանագրութիւնները եւ բռնագրաւուած փաստաթուղթերն ու իրերը, ինչպէս նաեւ իր եզրակացութիւնները յանձնած է օրուան զինուորա-

կան իշխանութեան, համա-պատասխան թղթածրարներու մէջ դասաւորելէ ետք զանոնք: Մինչեւ 1998 այդ թղթածրարները չէին բացուած եւ ոչ ալ դասաւորուած՝ Ազգային Ընդհանուր Արխիւներու (Archivos Generales de la Nacion - AGN) մէջ եւ կը գտնուէին արդարադատական իշխանութիւններու տրամադրութեան տակ: Արժանթինի մէջ պետական հրամանագրով 1997ին նացիական գործունէութեան յստակացման մասին հետաքննութեան յանձնաժողովի (Comision de Esclarecimiento de las Actividades del Nazismo en la Argentina - CEANA, որուն ուսումնասիրական միաւորներէն մէկուն մէջ 1998ին աշխատեցաւ այս աշխատասիրութեան հեղինակը) կազմութիւնը, առիթ տուաւ նաեւ, որ ուսումնասիրութեան համար այդ արխիւը բացուի առաջին անգամ: Ընդամէնը 35 էջերէ բաղկացած փաստաթուղթը, յանձնաժողովի աշխատանքի աւարտէն յետոյ դասաւորուած որպէս արխիւ թիւ 34, կը վերաբերի թիւ 21771-M-Com. 47ի բացած հետաքննութեան՝ Օտարներու Փերոնական Շարժման շուրջ: Կը ներփակէ հիմնականին մէջ՝ հարցաքննութիւններ Շարժման մասնակից կամ առնչակից Emilio Baragiolaի, Walter Navarraի եւ Mario Aranaի հետ, թերթերու մէջ լոյս տեսած լուրերու կամ ազդերու կտրօններ, հաշուեկալեր ու ճաշկերոյթի մը տոմսակներ: Ինչ որ ամէնէն հետաքրքրականն է այս աշխատասիրութեան համար՝ թղթածրարը կը պարունակէ Շարժման կանոնադիրը ուրկէ կարելի է հետեւցնել անոր նպատակները, կազմակերպչական կառույցը, եւն: Իրականութեան մէջ Շարժումը որպէս օրգանական կազմակերպութիւն հրապարակ եկած է 1954ին միայն, եւ փաստօրէն, ծաւալելու ժամանակ չէ ունեցած, քանի որ յաջորդ տարին իսկ պետական հարուածը վրայ հասած է: Այս ուսումնասիրութեան նպատակը չէ այս արխիւներու մանրամասն տեղեկագրումը կատարել կամ ալ անոնց հետեւումով Շարժման պատմութեան կազմաւորումն ուրուագծել, որ առանձին ուսումնասիրութեան կը կարօտի: Բաւարար են հետեւեալ սկզբնական եզրակացութիւնները.

ա. Հետաքննութենէն երեւան կ'ելլէ, որ Փերոն ամէնէն աւելի հետաքրքրուած էր իտալական համայնքով, ինչ որ հասկնալի է այս վերջինին թուաքանակն ու երկրին մէջ կարեւոր ներկայութիւնը նկատի առնելով: Կարեւոր նկատուած է մասնաւորաբար իտալական Ակումբի գորակցութիւնը ապահովել փերոնականութեան:

բ. Շարժման ղեկավարութիւնը ստանձնած է Navarra, որ, ինչպէս հարցաքննութենէն երեւան կու գայ, Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին մասնակցած է իտալիոյ մէջ փարթիզական կռիւներու (հետեւաբար շատ հաւանականօրէն ունէր որոշ ազդեցութիւն՝ Արժանթինի իտալական համայնքի թէ՛ իտալիոյ մէջ): Ծանօթ է, որ ան ինչ որ «մարդական» առաքելութեամբ պաշտօնական չըլապտոյտ մը կա-

տարած է Եւրոպա, սակայն անոր իսկական նպատակները չեն բացայայտուիր:

գ. Հետաքննիչ յանձնաժողովը ինքնին յստակ եզրակացութեան մը չէ հասած: Իրականութեան մէջ ինչ որ յանձնաժողովին կը հետաքրքրէ՝ կաշառակերութեան փաստերը երեւան հանելն էր, հետեւաբար ան մասնաւորաբար կեդրոնացած է Շարժման կեդրոնի բացման առիթով կազմակերպուած ճաշկերոյթի մը ինչդրին վրայ, տրուած ըլլալով որ ծախուած տոմսակներէն գոյացած է ահագին գումար մը, սակայն այդ ճաշկերոյթը երբեք տեղի չէ ունեցած:

Ի վերջոյ, յանձնաժողովը որեւէ եզրակացութեան չէ յանգած: Navarra-ի դէմ յստակ ամբաստանութիւն մը չէ ձեւաւորուած եւ ամբողջ հարցը կառավարութեան յանձնուած է առ ի գիտութիւն: Շարժման քաղաքական կամ գաղափարախօսական բնոյթը չէ հետաքրքրած օրուան զինուորական կառավարութեան, ոչ ալ հետաքրքրած է համայնքներու նկատմամբ փերոնի քաղաքականութիւնը: Այս վերջին հարցը, սակայն, երեւան կու գայ Arano-ի ու Navarra-ի հարցաքննութիւններէն, որոնց համաձայն փերոնական կառավարութիւնը ճնշումի գանազան միջոցներ բանեցուցած է օտարներուն վրայ, ապահովելու համար անոնց զօրակցութիւնը օրուան քաղաքականութեան: Փոխադարձաբար, Navarra փերոնականութեան իր մօտեցումը կը բացատրէ երկրին մէջ օտարներու, յատկապէս, իր ըսելով, իտալական դիմադրութեան անդամներու կեցութեան ապահովման հեռանկարով: Անշուշտ, զինուորական հետաքննիչ մարմնի մը եղած այս յայտարարութիւնները շատ հաւանաբար կատարուած են վախի կամ ճնշումի հոգեբանական ազդակներու ներգործութեամբ եւ ստուգման կարօտ են: Սակայն, ինչպէս ըսուեցաւ, հարցին այս երեսը՝ գաղթականութեան կամ համայնքներու հանդէպ փերոնականութեան քաղաքականութիւնը օրուան զինուորական իշխանութիւններուն շատ քիչ հետաքրքրած է: Ինչ կը վերաբերի Շարժման կանոնագրին, վաւերացուած ու տպագրուած 1954ին, անոր առաջին ու երկրորդ յօդուածներուն մէջ կը շարադրուին Շարժման նպատակները: Այսպէս, առաջին յօդուածին մէջ կը կարդացուի՝ «Արժանթինի Հանրապետութեան մէջ Օտարներու Փերոնական Շարժումը կը համախմբէ օտար համայնքներու անդամները, իրենց Հայրենիքին հանդէպ իրենց տածած զգացումները յարգելով եւ կ'աշխատի գանտնք եւ արժանիքներէն ժողովուրդը համատեղել՝ հիմնուած խուսթիա-խալիսթա բարոյականին ու իրենց երկրորդ Հայրենիքի հանդէպ իրենց սիրոյն վրայ, ստեղծելու համար հոգիներու ներդաշնակ միաձուլում, որպէս հոնտ համամարդկային ընտանիքի աւելի ընդարձակ միութեան»: Երկրորդ յօդուածը Զօրավար Փերոնը կը հաստատէ որպէս Պատուոյ Նախագահ, իսկ երրորդ յօդուածը կը մանրամասնէ առաջին յօդուածով հաս-

տատուած ընդհանուր նպատակին հասնելու շոշափելի աշխատանքները, որոնց կարգին մասնաւորաբար օտար համայնքներու հարցերու ու առաջարկներու քննարկումը՝ համապատասխան լուծումներ բերելու հեռանկարով, ինչպէս նաեւ՝ համայնքներու զարգացման ի նպաստ ամէն տեսակի գործունէութեանց կազմակերպումը: Կանոնադրի կազմակերպական բաժնէն երեւան կ'ելլէ նաեւ, որ հակառակ օրգանական ուղղահայեացութեան, համայնքներուն լայն ազատութիւն կը տրուի Շարժման մէջ իրենց կազմակերպութիւնն ու ճիւղերու յառաջացումը ճշդելու համար: Բնականաբար կը նախատեսուէր Շարժման ընդարձակումը երկրի տարածքին, բան մը, որ փաստօրէն, տեղի չունեցաւ:

Արագ եղրակացութիւն մը թոյլ կու տայ մտածել, որ այս կազմակերպութիւնը կոչուած էր ըլլալու փերոնական կառավարութեան ու համայնքներու միջեւ կապը, եւ աւելի՛ն՝ կը յաւակնէր այդ կապը մենաշնորհի վերածել ու չէզոքացնել համայնքային այլ հաստատութիւններու ներկայացուցչական հանգամանքը: Այդ եղրակացութիւնը կը բխի մասնաւորաբար իտալական Ակումբը՝ կեդրոնական հաստատութիւնը իտալացի գաղթականներու կամ անոնցմէ սերած սերունդներու, Շարժման մասնակից դարձնելու փերոնական նախանձախնդրութենէն: Այս հեռանկարը մէկ կողմէ թոյլ կու տար կառավարութեան ոչ միայն վերահսկողութեան տակ առնել օտար համայնքները, այլեւ ապահովել անոնց զօրակցութիւնն ու մասնակցութիւնը Փերոնի ծրագիրներուն: Միւս կողմէ, Շարժման մէջ գործունէութեան դաշտ կը գտնէին համայնքներուն մէջ փերոնականութեան հետեւորդներ, համայնքներու աւանդական ղեկավարութենէն դժգոհներ, կամ ալ պարզապէս բախտախնդիրներ: Ամէն պարագայի, փոխադարձ չահերու այս համընկնումը անկարելի պիտի ըլլար, եթէ Փերոնի ազգայնութիւնը, հետեւաբար, համայնքներու հանդէպ քաղաքականութիւնը, հիմնականօրէն չտարբերէր նախորդ տասնամեակներուն արժանթիւնեան Աջի ազգայնութենէն ու քաղաքականութենէն: Մինչ, այս վերջինները կը հաստատէին զուտ արժանթիւնեան ազգայնութեան, կամ աւելի ճիշդը՝ ազգայնականութեան մը մենաշնորհային բնոյթը երկրին մէջ, եւ հետեւաբար կը հետապնդէին գաղթականներու ձուլման կամ արտաքսման քաղաքականութիւն, փերոնականութեան ազգայնականութիւնը, միշտ աւելի լայն գանգուածները քաղաքական կեանքին մասնակից դարձնելու նախանձախնդրութեամբ, ոչ միայն յարգանք կը տածէ իւրաքանչիւր համայնքի ազգայնութեան ու հայրենասիրութեան նկատմամբ, այլ այդ ազդակը դրականօրէն կը գնահատէ Արժանթիւնի համար: Պայմանով որ, բնականաբար, ամէն հայրենասիրութիւն հիմնուած ըլլայ, ինչպէս Շարժման կանոնադրի առաջին յօդուածը կը հաստատէ, հիւսկութիախիախա բարոյականին վրայ՝ բոլորը իրարու մօտ բերող վարդապետութիւնը, ո-

րուն հիմնական երեք ողնասիւնները եղած են՝ քաղաքական գերիշխանութիւն, տնտեսական անկախութիւն եւ ընկերային արդարութիւն:

Շարժման անունն իսկ հետաքրքրական է՝ Օտարներու Փերոնական Շարժում. չի ժխտել «օտարականութիւնը», միեւնոյն ժամանակ, սակայն, «խուսթիսիաթա բարոյականին հիման վրայ», զայն ժխտական ազդակ չի նկատել: Այսինքն՝ Արժանթինի մէջ, օտարները փերոնականութեան ընդմէջէն առիթը պիտի ունենան եւ պահպանելու իրենց մայր հայրենիքին հանդէպ իրենց զգացումներն ու զարգացնելու զանոնք, եւ սիրելու իրենց նոր հայրենիքը ու մասնակից դառնալու անոր քաղաքական կեանքին, եւ այդ զոյգ զգացումներու համադրումը կարելի է միայն «խուսթիսիաթա բարոյականին վրայ հիմնուած» ազգայնութեան մը ընդմէջէն: Ապա, «Փերոնական» բառը յստակօրէն ցոյց կու տայ Զօրավարին ունեցած հմայքին կարեւորութիւնը ընկերային զօրաշարժի յառաջացման համար: Եւ այդ մէկը շատ կարեւոր էր վստահութեան ներշնչման ի խնդիր. ի վերջոյ, զինուորական մըն էր որ կը խօսէր եւ զինուորականները, մանաւանդ հայերու նման ցնցիչ փորձառութիւններէ ու աղէտներէ անցած համայնքներու համար, կամ վախի առարկայ էին (20 ու 30ականներուն) կամ ալ հիացումի, երբ անոնց փոխանցած պատգամը կը խօսէր իրենց սրտին: Խորէն Ղարիպեան, Արժանթինի քաղաքական կեանքէն շատ հեռու ըլլալով հանդերձ, կը յայտնէ թէ ամէն օր մտիկ կ'ընէր Փերոնի ճառերը, «որովհետեւ աշխատաւորներուն համար լաւ բաներ կ'ըսէր»³¹: Այս բոլորը, անշուշտ, չեն նպատակադրել թաքցնել փերոնականութեան միւս երեսը՝ ամբողջատիրութիւնը եւ աշխատանքի ասպարէզը որ բացաւ ամենածայրայեղ Ալլին առջեւ, մանաւանդ՝ 70ականներուն: Սակայն այդ մէկը դուրս կը մնայ ներկայ ուսումնասիրութեան սահմաններէն: Կը մնայ դիտել տալ, որ Օտարներու Փերոնական Շարժումը չյաջողեցաւ համայնքներու ու կառավարութեան միջեւ կապի մենաշնորհը ձեռք ձգել: Համայնքներուն մէջ, շատ հաւանաբար անձնական մրցակցութեան հետեւանքով, յառաջացան առանձին փերոնական կազմակերպութիւններ: Հրեաները, օրինակի համար, մաս չկազմեցին բնաւ Օտարներու Փերոնական Շարժման եւ ունէին իրենց յատուկ կազմակերպութիւնը, որ հակառակ 1948ի ընտրութիւններուն համայնքի ընդհանրապէս հակա-փերոն ջուլներուն, եւ բաւական գործօն էր եւ մօտ Փերոնին: Նոյնինքն իտալացիները, որոնց ներգրաւման ամէնէն աւելի կը ձգտէր Շարժումը, ունէին իտալական Շարժային Միաւոր մը Փերոնական Կուսակցութեան մէջ: Առաւել՝ զանազան համայնքներէ անհատներ, առանց մաս կազմելու Օտարներու Փերոնական Շարժման, ակտիւ գործունէութիւն ծաւալած են որպէս փերոնական: Այդ է պարագան ոմն Վիլքթոր Մեծատուրի, որ ինչպէս երեւան կու գայ օրուան Արտաքին Գործոց նախարար Geronimo Remorinoի ուղղուած նամակէ մը,

Փերոնական Յեղափոխական Երիտասարդութեան Շարժման մէջ (Բորտոպա քաղաք) ղեկավար դեր ունեցած է³³ :

Օտարներու Փերոնական Շարժման մէջ է, որ խումբ մը հայեր, գլխաւորութեամբ Ռաֆֆի Միրաքեանի, ուզեցին մասնակից դառնալ Արժանթինի քաղաքականութեան եւ համայնքը համոզել, որ այդ նախաձեռնութիւնը դրական է հայութեան ու հայ դատին համար: Եթէ Օտարներու Փերոնական Շարժման մասին սկզբնաղբիւրներն ու աղբիւրները քիչ են, ապա 40 ու 50ականներուն հայ փերոնականներու գործունէութեան մասին անդրադարձող փաստաթուղթեր պարզապէս չկան: Պատճառը այն է, որ Փերոնի անկումէն յետոյ, երբ գինեւորական իշխանութիւնները հալածանքի արշաւ մը սկսած են փերոնականութեան դէմ, Ռաֆֆի Միրաքեան ու իր ընտանիքը նախաձեռնած են իրենց ունեցած փաստաթուղթերու ընաշնջման: Չէ մնացած, օրինակի համար, ոչ իսկ օրինակ մը Միրաքեանի խմբագրած El Libertador պարբերաթերթէն: Հետեւաբար, այս աշխատասիրութեան համար հայ փերոնականներու գործունէութեան մասին քաղուած տեղեկութիւնը հիմնուած է մասնաւորաբար Շարժման մասնակից ու Միրաքեանի մօտիկ գործակից ընկերներու՝ Անդրանիկ Լոմոյմեանի, Սարգիս Գաւուքեանի եւ Յովնան Ճելլաթեանի, ինչպէս նաեւ Միրաքեանի այրին՝ Ռիթա Պոլտուքեանի հետ կատարուած հարցազրոյցներու վրայ: Տեղեկութիւնները պարզապէս առաջին հետքերն են ապագայի աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը: Հարցազրոյցները, սակայն, բաւարար ենթահող կը կազմեն յայտնաբերելու համար գաղափարախօսական ու նպատակային այն հիմնաւորումները, որոնք շարժառիթ հանդիսացած են Շարժման հայ մասնակիցներուն, որոնք բոլորն ալ գործօն անդամներ էին համայնքային կազմակերպութիւններու, եւ վերը յիշուած բոլոր անուններուն պարագային՝ շարքային կուսակցականներ, գործօն՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Հարաւային Ամերիկայի կազմակերպութեան մէջ: Այդ շարժառիթներն են որ թոյլ կու տան այս աշխատասիրութեան վարկածին՝ Սիլուքի մէջ քաղաքական համարկումի մասին որոշ խորհրդածութեանց: Նախքան այդ, սակայն, անհրաժեշտ է դիտել տալ, որ եթէ 40 ու 50ականներուն հայ համայնքը Փերոնի մասնաւոր ուշադրութեան չէ արժանացած (մասնաւոր որ Միրաքեան աւելի մօտ եղած է Էւային), հայ փերոնականները ամէնէն աւելի աշխուժացած են 70ականներուն Փերոնի Արժանթին վերադարձի ու նախագահ ընտրուելու լոյսին տակ Շարժումը վերակազմակերպելու ճիգին մէջ: Շարժումը այն ժամանակ, օրուան պայմաններու հրամայականին տակ կոչուած է Խուսթիսիալիսթա Միջազգային Շարժում (Movimiento Internacional Justicialista) եւ ունեցած է երրորդ-աշխարհեան ուղղուածութիւն: Այդ ժամանակաշրջանի

գործունէութեան վերաբերեալ հիմնական սկզբնաղբիւրներ կան եւ տողերու հեղինակին տրամադրուած են օրին Շարժման քարտուղար ու նաեւ, Միրաքեանի անհանգստութենէն յետոյ, ներկայացուցչական հանգամանք ունեցած Յովնան ձեւլաթեանի կողմէ: Այդ արխիւները կը ներփակեն ժողովներու ատենագրութիւններ, Շարժման կանոնադիրը, թերթերու մէջ լոյս տեսած տեղեկութիւններ, Շարժման անդամներուն ուղղուած նամակներ, ազդեր, հաշուեփակեր: Հայերու աշխուժութիւնը երեւան կ'ելլէ նաեւ այն իրողութեամբ, որ ոչ-հայ համայնքներու ներկայացուցչութիւնն ալ յաճախ վստահուած է հայերու: Այսպէս, Շարժման հիմնադիր 17 համայնքներէն (երկիրներու անունները երեւան կու գան հետեւեալ կարգով՝ Իտալիա, Սպանիա, Հայաստան, Գերմանիա, Լիբանան, Սուրիա, Լեհաստան, Խորվաթիա, Ալպանիա, Յունաստան, Փերու, Փարակուայ, Ուրուկուայ, Զիլէ, Պոլիվիա, Պրագիլ, Ուքրանիա) Սուրիոյ, Ուրուկուայի եւ Զիլէի ներկայացուցչութիւնը ստանձնած են հայեր (յաջորդաբար՝ Պերճ Հաքիմեան, Յովնան ձեւլաթեան եւ Արթուրօ Մինասեան), մինչ Շարժման նախագահութիւնը (հասկնալիօրէն Փերոնի Գերագոյն Մեծաւորի հանգամանքէն յետոյ) ստանձնած է Միրաքեան (հայ համայնքի կողմէ մասնակցողը Յակոբ Մինասեանն էր):

Ի տարբերութիւն Օտարներու Փերոնական Շարժման, Խուսթիսիալիսթա Միջազգային Շարժումը միայն երկրի մէջ բնակող համայնքներու քաղաքական ու ընկերային հոլովոյթի մասնակցութեամբ չէ որ աշխատանքի ասպարէզ կ'իջնէր: Դեկտեմբեր 1973ին գրի առնուած ու Շարժման հիմը դրած կանոնագրին մուտքի բաժինն իսկ կ'անդրադառնայ «երկրին մէջ հաստատուած օտարներու, անոնց զաւակներուն ու ընտրութեամբ Արժանիիքի քաղաքացի եղած խումբ մը անհատներու» նախանձախնդրութեան՝ ազգային ու միջազգային մակարդակներով տարածելու փերոնական վարդապետութիւնը: Շարժման նպատակներն ալ հիմնականօրէն կը վերաբերին այն քաղաքական աշխատանքին, որ կը հաստատէ խուսթիսիալիսթա սկզբունքները որպէս տիեզերական արժէքներ, եւ կը ձգտի անոնց իրականացման, ի մէջ այլոց «զօրակցելով ազգային-ազատագրական բոլոր շարժումներուն»: Ճիշդ է, որ այդ թուականներու քաղաքական մթնոլորտը երրորդ-աշխարհեան գաղափարախօսական յանձնառութեան յստակ գունաւորումը ունէր, եւ Փերոնը անձնապէս անտարբեր չէր ձգեր երկրէն աքսորուած արժանիքիներու կազմակերպուած ներկայութիւնը տարբեր երկիրներու մէջ (ներառեալ ԱՄՆ): Սակայն միւս կողմէ գուտ համայնքային քաղաքականութեան անդրադարձի բացակայութիւնը ինքնին բարացուցական է եւ երկրի մէջ այդ հարցի զարգացման (փաստօրէն ճրակարգի հարց չէր այլեւս), եւ օտար համայնքներու համարկումի փորձերուն (հայերու պարագային արդէն հասակ կ'առնէր երրորդ սե-

րունդ մը)։ Միևս կողմէ, համարկումի քայլերը յանգած էին անոր, որ հայեր, անհատաբար, բայց արդէն որպէս արժանթինցի, սկսին իրենց մասնակցութիւնը բերել քաղաքական կեանքին, մինչ գաղութի ղեկավարութիւնը աւելի քան երբեք կը պահէր իր զգուշաւոր ընթացքը։

Ամէն պարագայի, 70ականներու այս վերակազմակերպուած Շարժումը շատ աւելի կարճ կեանք ունեցաւ եւ որպէս իրադրոժում ոչինչ ձգեց։ Նախաձեռնողներու նպատակն էր հանդիպում մը ունենալ Փերոնի հետ, սակայն այդ մէկը անոնց չյաջողուեցաւ, նկատի առնելով Զօրավարը շրջապատողներու դրած արգելքները, յատկապէս, ըստ Յովնան ձելլաթեանի, դրամական այն հատուցումը, որ կը պահանջուէր կառավարական պատասխանատուներէն հանդիպումը օրակարգի վրայ բերելու համար։ Cronica թերթի 15 Դեկտեմբեր 1973ի համարին մէջ լոյս տեսած է փոքրիկ տեղեկութիւն մը Միրաքեանի գլխաւորութեամբ պատուիրակութեան մը Նախագահութեան Մամուլ Հարցերու պատասխանատուին հետ (Cesáreo Gonzalez Blanco) հանդիպման մասին։ Պետական պատասխանատուին յանձնուած է Շարժման կանոնադրէն օրինակ մը։ 29 Օգոստոս 1973ին ՊուենոսԱյրէսի Crillon պանդոկին մէջ Շարժումը տուած է մամուլի ասուլիս մը, որուն ընթացքին խօսած է Միրաքեան, պաշտպանելով Փերոնի ու իր երրորդ կնոջ՝ Իզապէլայի, նախագահական թեկնածութիւնը եւ առաջարկելով որ Փերոնի թեկնածութիւնը դրուի Խաղաղութեան Նոպէլեան Մրցանակին³³։ Նոյն տարուան Նոյեմբերին կազմակերպուած է ճաշկերոյթ մը։ Եւ այսքան։ Միրաքեանի առողջութեան լուրջ վատթարացումը եւ մասնաւորաբար փերոնականութեան ներքին պառակտումը, որ կուսակցութեան աջ ու ձախ թեւերու արիւնայի բախումներուն յանգեցաւ (Շարժման ատենագրութիւններուն մէջ արձանագրուած է թէ ներքին պառակտումը որքան ժխտականօրէն կ'անդրադառնայ համայնքներու զօրաշարժին վրայ), իրենց վճռական ազդեցութիւնը ունեցան եւ Շարժման ղեկավարութիւնը որոշում առաւ դադրեցնելու գործունէութիւնը։

Ի՞նչ նպատակ կը հետապնդէին հայ Փերոնականները, ինչո՞ւ որոշում առած էին դուրս գալ քաղաքականութեան հանդէպ աւանդաբար կրաւորական դիրքորոշումէ մը, գաղափարախօսական ի՞նչ համադրում կատարած էին իրենց հայկական պատկանելիութեան ու փերոնականութեան միջեւ։ Այս եւ նման հարցադրումներու է որ կը փորձեն պատասխանել Շարժման մասնակիցներուն հետ կատարուած հարցազրոյցին հետեւութիւնները։

Նախ՝ գլխաւոր դերակատարին՝ Ռաֆֆի Միրաքեանի մասին։ Անկասկած, որ ան ունեցած է գործօն ու բեղուն գործունէութիւն եւ համայնքային, եւ արժանթինեան շրջանակներուն մէջ։ Դժբախտաբար, սակայն, մի-

այն իր գործունէութեան մասին վկայութիւններն են, որ թոյլ կու տան գաղափար մը կազմել Միրաքեանի եւ իր համոզումներուն մասին: Միրաքեանի կինը՝ Ռիթա Պուլտուքեան խնդրեց, որ չձայնագրուի այս աշխատասիրութեան հեղինակին հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը, ոչ ալ կրցաւ Միրաքեանի քաղաքական գործունէութեան մասին շատ տեղեկութիւն տալ: Տիկին Պուլտուքեանի վկայութենէն երեւան կ'ելլէ որ Միրաքեան ծնած է 1918ին (Հոկտեմբեր 2), մասնագիտութեամբ քիմիագէտ, կանուխէն որպէս անդամ ՀԵԴի, իր մասնակցութիւնը բերած է համայնքային կեանքին եւ աշխատակցած Արմէնիային, ուր սպաներէնով յօդուածներ ստորագրած է: Աւելի ուշ ուսանած է նաեւ հրապարակագրութիւն եւ դասաւանդած այդ ճիւղը: Միրաքեանի եւ իր ապագայ կողակցին հանդիպումը տեղի ունեցած է Հայ Կեդրոն սրահին մէջ կազմակերպուած պարահանդէսի մը ընթացքին, 1952ին, երբ Ռիթա 19 տարեկան պարմանուհի մըն էր, ամթեմատիկայի ուսանողուհի: Ինը ամիս յետոյ արդէն ամուսնացած են եւ Ռիթա Պուլտուքեանի ընտանեկան կեանքը ընթացած է շրջապատուած իր ամուսնոյն հարազատներով: Տիկին Պուլտուքեանը ամէնէն աւելի հետաքրքրած են Միրաքեանի «խորհրդածութիւնները»: Երբ ճանչցած են զիրար Միրաքեան արդէն քաղաքական գործունէութիւն ծաւալած էր եւ որոշ չափով հեռացած համայնքէն, զոր կը գտնէր «Ժամանակէն ետ մնացած»: Այն ժամանակ տակաւին «Navarra Միրաքեանին կը վստահէր Շարժման բոլոր գործերը», ինչ որ ենթադրել կու տայ, որ Միրաքեան աւելի բարձր պատասխանատուութեան դիրքերու վրայ գտնուած է փերոնական շարժման մէջ քան ինչ որ կ'ենթադրուի: Ամէն պարագայի, Միրաքեան ոչ միայն մօտիկ յարաբերութիւններ հաստատած է հին փերոնականներու հետ (որոնց կարգին Hector Campora, 1973ին նախագահ ընտրուած եւ հրաժարած անմիջապէս՝ դերացնելու համար Փերոնի վերադարձն ու ընտրութիւնը) այլ յաճախ կ'երեւէր պաշտօնական բեմերու վրայ էլայի կողքին:

Հայ փերոնականները համախմբուած են հայաշատ Ֆլորէս Թաղամասի Փերոնական Շարքային Միաւոր թիւ 8 Կեդրոնին մէջ, որուն կուսակցական պատասխանատուն էր Ռաֆֆին: Անոնց կարգին Ռիթա Պուլտուքեան կը յիշէ Վարդան Շահինեանն ու Յակոբ Մինասեանը, երկուքն ալ այժմ մահացած: Միրաքեան, առաւել, կը մասնակցէր օրէնսդիր իշխանութեան ոլորտին մէջ տեղի ունեցող բանավէճերուն: 1955ի պետական հարուածէն յետոյ, երբ Շարժման ղեկավարները փախուստի մէջ էին կամ ընդլայտակ անցած, Միրաքեանի մնաց Շարժման կեդրոնին (Callao 110 փողոցին վրայ) արխիւներու անհետացման գործը: Յիշելով այդ ժամանակները, Ռիթա Պուլտուքեան կ'ըսէ, թէ իր ամուսնոյն գլխաւոր մտահոգութիւնը եղած է արխիւներու բնաջնջումով հալածանքներէ ազատել

Շարժման մասնակից հայերը: Միրաքեան անձնապէս չէ խուսափած հարցաքննութենէ պետական յանձնաժողովին կողմէ, սակայն շուտով ազատ արձակուած է: Ի դէպ, յանձնախումբի արխիւներուն մէջ իր մասին ոչինչ կայ: Փերոնի իշխանութենէն հեռացուելէն յետոյ է որ Միրաքեանի առողջական հարցերը սկսած են: Կոնկրետ՝ ան դարձած է թմրամոլ: Պուլտուքեան իր նախկին ամուսնոյն առողջական վիճակի վատթարացումը կը վերագրէ համայնքի կողմէ Միրաքեանի դէմ սկսած յարձակումներուն, որոնք զինք հոգեբանականօրէն ճնշած են: Դուրս դրուած է կուսակցութեան շարքերէն եւ ենթակայ դարձած ամբաստանութիւններու, որոնք իր քաղաքական գործունէութիւնը կը նկատէին անձնական փառասիրութիւն, որուն համար համայնքը կ'ուզէր օգտագործել: Պուլտուքեանի համար այս ամբաստանութիւնները ոչ միայն անհիմն էին այլեւ անարդար, քանի որ իր ամուսնոյն նպատակը եղած է քաղաքական մասնակցութեան ընդմէջէն համայնքին ծառայել:

Ինչ որ կը հետեւի՝ 12 Մայիս 2000ին, Անդրանիկ Լոմյոմճեանի ու Սարգիս Գաւուքեանի հետ հարցազրոյցներու ներկայացումն է, որոշ յապաւումներով ու ձեւային-ոճային փոփոխութիւններով ի խնդիր շարադրականութեան, փորձելով այդուհանդերձ պահել պատմական շրջանի մը մտածելակերպը արտայայտող ոճի ու արտայայտութիւններու հարազատութիւնը: Հարցազրոյցներու ներկայացումը կը կարեւորուի որպէս երկու դերակատարներու կենդանի վկայութիւն, անկախ անկէ, որ արտայայտուած տեսակէտները բնականաբար յաւելեալ փաստարկումի պէտք է արժանանան աւելի խորացուած ուսումնասիրութեան մը պարագային: Բնականաբար, անոնց շուրջ խորհրդածութիւնը բաց է ամէն տեսակի հիմնաւորուած մեկնաբանութիւններու ու հետեւումներու, բան մը որ նաեւ այս աշխատասիրութիւնը պիտի փորձէ: Տրուած ըլլալով որ աշխատասիրութեան նպատակը պատմագիտական ուսումնասիրութիւն մը չէ, թէեւ անոր ալ ճամբայ մը կը բանայ, վկայութիւնները (որպէս իւրայատուկ պատում) կրնան վարկածային բնոյթի հետեւումներ թոյլ տալ, առանց շատ մեղանչելու վերլուծումին առարկայականութեան նախանձախնդրութեան դէմ:

Անդրանիկ Լոմյոմճեան, բնիկ մարաշցի, ծնած 3 Յունուար, 1916ին, Հալէպ փոխադրուած 1923ին եւ իր հօր ու եղբոր հետ Արժանթին հաստատուած 1930ին (Յուլիս 8): Արժանթին եկած է ճորովհետեւ Հայաստան չունէինք, ամէն հայերը Ամերիկա կ'երթային, մենք ալ եկանք» կ'ըսէ, յստակացնելով որ իր մեծ եղբայրը նախապէս հաստատուած էր Արժանթին, «ապա թէ ոչ Սան Փաւլօ պիտի երթայինք»: Դաշնակցական հին ընտանիքէ սերած, ան Արժանթին ժամանման յաջորդ օրն իսկ ներկայ կ'ըլլայ զինուորական տողանցքի մը³⁴ որ զինք մեծապէս կը տպաւորէ: «Առա-

ըին տողանցքն էր որ կը տեսնէի կեանքիս մէջ»։ Կը յիշէ նաեւ պետական հարուածը, որ տապալեց օրուան նախագահը՝ Yrigoyen: «Լաւ մարդ էր, բայց իր շուրջը եղողները խայտառակներ էին»։ Փերոնին իր մօտեցումը կը կատարուի շնորհիւ Էլիթային, որուն համարձակութեան վրայ հիացած կը մնայ ան։ «Անոր համար Փերոնական եղայ»։ Ամէնէն աւելի տպաւորած է այն, որ «աշխատաւորներուն կողմը կը բռնէին, աղքատներուն կ'օգնէին, ատոր համար ալ գրեթէ ամբողջ Արժանթինը փերոնական եղաւ»։ Միւրաքեանը ճանչցած էր նախապէս, Հիթլի շարքերուն մէջ, ուր եւ Միրաքեան իրեն առաջարկած է մաս կազմել այն Շարժման, որուն հիմը դնելու մասին կը մտածէր։ Սկզբնական շրջանին հայ փերոնականներու նախաձեռնութիւնը դրականօրէն չէ ընկալուած յատկապէս օրուան դաշնակցական ղեկավարութեան կողմէ։ «Մեզի ըսին որ ասիկա կուսակցութեան մէջ կուսակցութիւն ընել է, բայց մենք ըսինք, որ փերոնական ըլլալէ առաջ դաշնակցական ենք, եթէ մտած ենք փերոնականութեան մէջ անոր համար է որ կարենանք հայերուն համար բան մը հանել։ Այդ էր մեր միտքը։ Ռաֆֆիին վրայ մեծ յոյս ունէինք, որ կրնայինք մտնել փերոնականութեան մէջ եւ օգտակար ըլլալ հայ գաղութին, բայց դժբախտաբար ինք յետոյ ուրիշ ճամբայ բռնեց...» (կը վերաբերի թմրամոլութեան)։ Լոմոմճեան չի թաքցնել իր յուսախաբուցութիւնը Միրաքեանէն՝ երբ այս վերջինը թմրամոլութեամբ տարուած էր։ Փերոնականութեան մէջ գործունէութիւն տանելով դուռ կը բացուէր քաղաքական պաշտօններու, «մանաւանդ երբ Tessaieին հետ կը հանդիպէինք շաբաթը անգամ մը եւ ինք մեզի միշտ կը հարցնէր եթէ բանի մը պէտք ունէինք։ Ո՛չ մէկերնիս բան մը չուզեց...»։ Իսկ ի՞նչ կապ կը տեսնէր Դաշնակցութեան ու Փերոնին միջեւ։ «Փերոնին խնդիրը այս էր․ ազգասէր, աղքատասէր։ Մենք Տաճկաստան ծնած ենք, աղքատ եղած ենք, Արժանթին եկանք, տեսանք որ այս կառավարութիւնը գրեթէ մեր մտածածին պէս կը մտածէ եւ ես ատոր համար մօտեցայ»։ Իւրաքանչիւ կեցուածք, որովհետեւ «գաղութին մեծամասնութիւնը փոխթիքային մէջ չէր մտնար այդ ժամանակ։ Մենք մտածեցինք որ քաղաքականութեան մէջ պէտք է ըլլանք հայերուն օգուտ մը տալու համար։ Գաղութը դէմ էր, որովհետեւ ղեկավարութիւնը դէմ էր, կուսակցութեան մէջ կուսակցութիւն չ'ըլլար, թէեւ տասը անգամ ըսինք, որ մենք նախ դաշնակցական ենք, փերոնականութեան կը մօտենանք գաղութին օգտակար ըլլալու համար, մէկ մասը հասկցաւ, միւս մասը չի հասկցաւ, բայց զօրակցութիւն չ'ունեցանք»։ Գաղութին մասնակցութիւնը տեղական քաղաքականութեան չէր քաջալերուած «կարծելով որ եթէ տեղական կուսակցութիւններու անդամագրուէին հայերը պիտի կորսուէին ու հայութենէ հեռանային եւ այդ ձեւով ապագային Հայաստան պիտի չկարենային վերադառնալ»։ Փերոն ծանօթ էր հայութեան․ «գիտէր հայերուն մասին,

բայց չէր հետաքրքրուեր³⁵։ Մենք այլ չկրցանք ուղղակի Փերոնին հետ հանդիպում ունենալ»։ Հայ փերոնականներուն հիմնական նպատակներէն մէկը եղած է աշխատանք տանիլ, որ «արժանթինցիները տարբերոն հայր թուրքէն եւ կրցանք, ի վերջոյ հասկցան, որ հայը հայ է, տաճիկը տաճիկ եւ տաճիկը հայուն թշնամին է»³⁶։

Սարգիս Գաւուքեան, պոլսեցի, 1931ի ծնունդ, Արժանթին հաստատուած 1949ին (ուր արդէն երկու հօրաքոյրեր ունէր) «Թուրքիայէն դուրս ելլելու համար» գինուորական ծառայութենէն առաջ։ Արժանթինի մէջ ան մաս կը կազմէ նախ Արմենիա Երիտասարդաց Միութեան, ապա Դաշնակցութեան շարքերը կ'անցնի 1958ին։ Արժանթինեան քաղաքականութեան մասին ոչինչ գիտնալով հանդերձ, երբ կը ժամանէ եւ տեղեակ կ'ըլլայ օրուան կառավարութեան (Փերոնի առաջին նախագահութիւն) «ընկերվարական սկզբունքներուն», անոնցմով է որ կը խանդավառուի, տրուած ըլլալով որ «Պոլսոյ մէջ դասընկերներով կը հետաքրքրուէինք ընկերվարութեամբ, որ բոլորովին արգելուած էր»։ Փերոնի կառավարութեան այդ սկզբունքներն են որ «անմիջապէս խօսեցան սրտիս եւ անոնց հետեւեցայ»։ Ինչ կը վերաբերի Փերոնականութեան իր անդամակցութեան, մօտեցումը կատարուած է իր ընտանիքին անդամներուն միջոցաւ, որոնք արդէն մաս կը կազմէին անոր։ «Փերոնի սկզբունքները կամ վարուելակերպը իրենց սրտին խօսած էր»։ 1952ին է, որ կ'ուղղուի Callao 110 փողոցի չէնքը, որ «կը պատկանէր Laborista կուսակցութեան եւ Փերոնը յանձնած էր Օտարներու Փերոնական Շարժման», ուր կը ծանօթանայ Շարժման ղեկավարներէն երեքին՝ Navarra, Միրաքեան եւ իր գարմիկը՝ Լեոն Գամեան։ Միրաքեանին համբաւը այդ օրերուն տարածուած էր Արժանթինէն դուրս ալ։ «Արժանթին գալէս առաջ Մոնթէվիտէօ իջայ, ուր ազգականս ըսաւ, որ Պոլսէնս Ալրէս հասածիս պէս երթամ եւ փնտռեմ Ռաֆֆի Միրաքեանին որ դաշնակցական է ու փերոնական»։ Հանդիպումը տեղի կ'ունենայ ՀՅԴ ակումբին մէջ։ Միրաքեանին մասին կը յիշէ նաեւ իր կազմակերպած հրապարակային բանախօսութիւններուն ընդմէջէն, որոնց յաճախ կը հրաւիրուէին օրուան կուսակցական պատասխանատուները։

Շարժման մէջ Գաւուքեան պատասխանատու կ'ըլլայ Urquiza թաղամասի անդամակցութեան բաժանմունքին։ Ըստ իրեն, Միրաքեան 1943էն արդէն, երբ պետական հարուածէն յետոյ Փերոն Աշխատանքի ու Ընկերային Բարօրութեան Քարտուղար նշանակուած էր, կը հետեւէր Փերոնի քաղաքական դասընթացներուն եւ 1952ին, երբ գաղափարը կը ծագի Օտարներու Փերոնական Շարժումը յառաջանելու, արդէն կապը ունէին։ «Օտար» հասկացութիւնը կը վերաբերէր Արժանթին հաստատուած համայնքներուն, որոնց անդամները կեցութեան թուղթ ունէին բայց ոչ հպատակութիւն։ Շարժման նպատակը, հետեւաբար, ըստ Գաւուքեանի,

Փերոնին բարոյական զօրակցութիւն տալն էր, եւ ոչ թէ քուէի հարց, քանի ալդ իրաւունքը չունէին «օտարները»: Միտաբեան իր քաղաքական գործունէութիւնը կը տանէր առանց ոչինչ պարտադրելու համայնքին, «բայց եւ այնպէս մեծ թիւով հայեր հաւաքած էր իր շուրջ եւ միշտ ալ օգտակար կ'ըլլար գաղութին»:

Գաւառեան մասնաւորաբար կը յիշէ 1874ին պատահած իրադարձութիւն մը եւ անոր մէջ հայ փերոնականներու դերակատարութիւնը: Թուրքիոյ հանրապետութեան 50ամեակին առիթով, Արժանթինի մէջ Աթաթուրքի դրոշմաթուղթը պիտի տպուէր, դպրոցներու մէջ իր մասին ամբողջ շաբաթ մը պիտի խօսուէր եւ պետական դպրոց մը Թուրքիոյ Հանրապետութիւն պիտի կոչուէր, համաձայն երկու երկիրներու միջեւ կնքուած պայմանագրութեան մը: Հակազդելով այս պայմանագրին, հայ փերոնականները հանդիպում մը ուզած են օրուան Արտաքին Գործոց Նախարարին հետ: «Ըսինք որ այս յարաբերութիւնը որ կ'ուզէ ստեղծել Թուրքիոյ հետ, բոլորովին դէմ կ'երթայ հայկական զգացումներուն եւ մենք չենք կրնար մարսել»: Համաձայն իրեն՝ հայ փերոնականներու դիմումին հիման վրայ ջնջուած է դպրոցներու մէջ դասախօսութիւններու ծրագիրը, իսկ տպուելիք դրոշմաթուղթերու քանակը այնքան մը նուազեցուած, որ կարելի եղած է արագօրէն չրջագալութենէ դուրս հանել: Այդուհանդերձ, կարելի չէ եղած ջնջել դպրոցին բացումը: Գաւառեանի համար փերոնականութեան հետեւիլը Դաշնակցութեան գաղափարախօսութեան դէմ գործել էր: Ընդհակառակը, չի թաքցնել իր վրդովումը իրենց գործունէութեան դէմ 70ականներու ղեկավարութեան դրած արգելքներուն նկատմամբ: «Դաշնակցական ըլլալով մէկը չի կրնար կղզիացած մնալ, կրնայ որեւէ գաղափարի հետեւիլ, այն պայմանով, որ չխաչաձեւէ իր կուսակցական դիրքն ու մտածումը կամ ապրումը: Չեմ կրնար ընդունիլ, որ դաշնակցական ըլլալով մէկը ունենայ քաղքենիական կեանք, քանի որ ատիկա կը հակասէ կուսակցութեան սկզբունքին: Ինծի համար Փերոնականութիւնն ու Դաշնակցութիւնը շատ մօտիկ էին իրարու, որովհետեւ այն կուսակցութիւնները, որ մշակ բանուոր կը պաշտպանեն, աղքատներուն կը պաշտպանեն ու կ'օգնեն, իրենց հիմքերուն մէջ նոյնութիւն մը ունին»: Գաւառեան, ինչպէս Լոմոնոսով, հաւատացած է, որ եթէ հայ փերոնականները համայնքին ու ղեկավարութեան զօրակցութիւնը ունենային, իրենց նախաձեռնութեամբ շատ աւելի կարեւոր իրագործումներ կրնային ընել: «Գաղութը կազմաւորուելու սկսաւ 20ականներուն, այնպէս որ 50ականներուն կար զարգացած սերունդ մը արդէն եւ գաղութի աջակցութեամբ կարելի կ'ըլլար մինչեւ իսկ հայ երեսփոխաններ ունենալ այնպիսի երկրի մը մէջ, ուր հայերը սիրուած էին»: Սակայն «ղեկավար տարրը կ'ուզէր ինքնամփոփ պահել հայութիւնը»: Առաւել՝ «քառասունա-

կան թուականներուն կ'ըսէին, որ տուն տեղ չառինք սպասելով որ Հայաստան պիտի վերադառնանք: Ուրիշ բան մը, որ միասնականութեամբ չկրցանք ուժ մը ներկայացնել եւ գաղութային Հաստատութիւններուն միջեւ ոչ թէ ցանկապատեր այլ պարիսպներ գոյութիւն ունէին...»: Մինչ Հայ փերոնականները այն ժամանակ Հայ դատի պայքար ըսելով կը Հասկնային «մէկ աշխատանք» օտարներուն Հասկցնել որ մենք թուրք չենք, Հայ ենք», գաղութիւն ներքին պայքարը «թոյլ չէր տար որ միասնականութիւն առաջանար եւ գաղափարի Համար գործ մը ընենք»:

Փերոնական շարժման մէջ Հայերու մասնակցութեան երեւոյթը տակաւին կը կարօտի յաւելեալ ուսումնասիրութեան, վերջնական պատմութիւնը գրելու Համար: Ինչպէս վերը ըսուեցաւ, այս աշխատասիրութեան նպատակը այդ մէկը չէ: Այսուհանդերձ, աւելի խորացած ուսումնասիրութեան մը սկիզբը դնող սկզբնաղբիւրներու ու վկայութիւններու վրայ հիմնուած այս առաջին պատումը թոյլ կու տայ քանի մը Հետեւումներ կատարել ու անոնց թելադրած խորհրդածութիւնները արձանագրել: Նախ եւ առաջ պէտք է յստակեցնել, որ Փերոնական Շարժման Հայերու մասնակցութեան գաղափարական շարժառիթներն ու նպատակները բացայայտելու այս փորձը չի ժխտեր մասնակիցներու շատ աւելի ենթակայական պատճառները, անձնական ակնկալիքները կամ իրենց արժեւորումներու միակողմանիութիւնը: Աւելի խորացած ուսումնասիրութիւն մը անհրաժեշտաբար յաւելեալ փաստարկումի պէտք է ենթարկէ առաջին այս տեղեկութիւնները անոնց առարկայականութիւնը ճշդելու Համար: Սակայն պատճառ չկայ արտայայտուած տեսակէտերու վաւերականութեան կասկածելու, Հետեւաբար անոնց հիման վրայ կարելի է ընդհանուր եզրակացութիւններու յանգելու փորձ մը կատարել:

Այսպէս, յստակ է որ փերոնական վարդապետութեան երկու հիմնական գաղափարախօսութիւններն են որ ամէնէն աւելի զբաւած են Շարժման մասնակիցները՝ ազգայնութիւնը եւ ընկերային արդարութիւնը: Մինչ երկրորդը ինքնին Հասկնալի է, առաջինը՝ ազգայնութիւնը, կրնայ Հակասական թուիլ: Վերջին Հաշուով ազգայնականութիւնը կ'ենթադրէ մէկ ու միակ ազգի հանդէպ սէր ու Հաւատարմութիւն: Հետաքրքրականը այս պարագային Հայ փերոնականներուն կատարած Համադրումն է Հայ եւ արժանիքներն ազգայնութիւններու, որոնք իրերամերժ չեն այլ՝ զիրար ամբողջացնող: Նման Համադրումի դաշտ բացած է, ինչպէս ըսուեցաւ, Փերոնի յատուկ վերաբերմունքը Համայնքներուն նկատմամբ: Ի տարբերութիւն զանոնք ձուլելու կամ երկրէն արտաքսելու արժանիքներն Աջի վերաբերումին, Փերոն, յարգելով Համայնքներու Հայրենասիրական ու ազգասիրական զգացումները եւ անոնց տեղ տալով արժան-

թիւնեան քաղաքականութեան մէջ, իրենց մօտ արթնցուց Արժանթինի ու արժանթինեան ազգայնութեան հանդէպ սէր ու յանձնառութիւն: Ճիշդ է, փերոնըր ամէնէն աւելի կը հետաքրքրէին իր քաղաքականութեան համար շահագրգռութիւն ներկայացնող համայնքները՝ խտլացիներ, հրեաներ ու արաբներ, որոնք արդէն յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձան: Այս իմաստով շատ աւելի կազմակերպուած եւ ուժ ներկայացնող հայկական համայնք մը, այդ օրերուն արժանթինեան քաղաքականութեան մէջ, աւելի տեղ պիտի ունենար անկասկած: Հայերու հանդէպ համակրանքը կար, բայց անհրաժեշտ էր համակրանքէն աւելին՝ շահագրգռութիւնը, ինչ որ պիտի չստեղծուէր քաղաքականութեան հանդէպ համայնքի աւանդական կրաւորականութեան առկայութեամբ: Հայ փերոնականները այդ մէկը լաւ հասկցան, ուրկէ եւ անոնց ամբողջ ճիգը փերոնին հետ տեսակցելու, բան մը որ երբեք պիտի չչաջողուի իրենց... Բայց սկզբունքը սկզբունք էր եւ իր անդրադարձը ունեցաւ համայնքներուն վրայ: Հայերը, որոնք փերոնականութեան մաս կազմեցին, գիտակից ու յանձնառու էին նախ իրենց հայկականութեան: Սակայն Զօրավարին հմայքը, Արժանթինի հանդէպ երախտագիտութեան կամ հիացման զգացումը եւ առանց հայութենէն հրաժարելու յանձնառու արժանթինցի ըլլալու կարելիութիւնը զիրենք մղեցին քաղաքական դիրքորոշման: Այս իմաստով իրենց համար ինքնութիւն հասկացութիւնը բնականաբար դուրս կու գար ինքնամփոփ օտարականի ինքնութեան պահպանման դիրքորոշումէն: Իրենց պաշտօնականացած «Օտար»ութիւնը Շարժման անունին մէջ ոչ թէ չըմպատէն հեռանալու, այլ անոր մաս կազմելու յանդգնութիւն ու հպարտութիւն կը ներշնչէր: Հետեւաբար, անոնք բնականաբար հեռացած էին ազգային ինքնութեան պահպանումի աւանդական հասկացութենէն եւ այդ մէկը կը տեսնէին չըմպատին հետ շաղումի ընծայած առաւելութիւններուն մէջ: Ատով հանդերձ, իրենց մտահոգութեան առարկան կը մնար համայնքը: Յստակ է, որ Փերոնական Շարժման մասնակցութեան ընդմէջէն կը մտածէին համայնքին օգտակար ըլլալու եւ երկրին մէջ անոր դիրքը ամրապնդելու մասին: Աւելին, համայնքէն ներս այդ էր իրենց պատգամն ու պայքարը եւ իրենց ասպտանքն էր, որ հասկացողութեան չարժանացան ու չուներան ոչ մէկ անկացութիւն:

Այս վկայութիւններէն երեւան կու գայ նաեւ իրենց նախանձախնդրութիւնը՝ համայնքը չօգտագործելու իրենց քաղաքական ասպարէզին համար, որքան ալ ընթացիկ վերաբերմունքը իրենց հանդէպ շատ հաւանաբար այդ կասկածին վրայ հիմնուած ըլլար: Իրենց այս կեցուածքը կը բացատրուի նաեւ կուսակցական կարգապահութեամբ, որով եւ անոնք չփորձեցին փերոնական յանձնառութիւնը գերադասել իրենց ազգային-կուսակցական յանձնառութեան, նոյնիսկ առաջնահերթ համարեցին այս

վերջինը Զախողելով քաղաքական մասնակցութիւնը վերածել համայնքային ծրագրի, անոնք այդուհանդերձ յառաջ տարին ազգային ինքնութեան ի խնդիր պայքարը՝ փորձելով յստակացնել արժանթիւնեան հանրային կարծիքին հայու ու «թուրք»ի տարբերութիւնը: Այս մէկը այժմէական հասկացողութեամբ քաղաքական պայքար մը չէ թերեւս, սակայն այնպիսի ժամանակ մը, երբ համայնքին մէջ քաղաքական մտահոգութիւնը հայը հայ պահել էր, անոնք առաջին նախաձեռնութիւն մը առին դէպի դուրս բացուելու եւ հայ ազգային քաղաքականութիւնը վեր հանելու ներգաղուծային կամ զուտ ազգապահպանման պայքարէն:

Ինչ կը վերաբերի Փերոնի ընկերային արդարութեան գաղափարախօսութեան, ան եւ՛ բնականօրէն քաջողական էր գաղթականներուն համար, եւ՛ կը համընկէր Դաշնակցութեան ընկերվարական գաղափարախօսութեան կամ առնուազն անոր իրենց մեկնաբանութեան: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ ընկերային արդարութիւնը կամ հայ փերոնականներուն ըմբռնած ընկերվարութիւնը նաեւ հակահամայնավար էր, ինչպէս փերոնականութիւնը ինք: Այդ մէկը չի նշանակեր, որ հայ համայնավարներ իրենք չեն փորձած, հակառակ իրենց գաղափարախօսական տարակարծութեան ու մինչեւ իսկ ընդդիմութեան՝ փերոնականութեան հետ, օգտուիլ ստեղծուած առիթներէն⁸¹: Ինչ որ հայ փերոնականները փորձած են վերջին հաշուով քաղաքական համարկումն էր, իրենց ժամանակին համար իւրաքանչիւր ու մինչեւ իսկ յանդուգն նախաձեռնութիւն մը, անկախ անկէ, թէ կարելի է բաժնել կամ ոչ իրենց գաղափարախօսական տեսակէտերը, համաձայն ըլլալ փերոնականութեան կամ ոչ: Այդ փորձը, սակայն, չունեցաւ անհրաժեշտ զօրակցութիւնը, ոչ իսկ հասկացողութեան արժանացաւ: Տիրող մտայնութիւնը, պահպանողական կեցուածքի յատուկ զգուշաւորութիւնը, ղեկավարութեան ըմբռնումը հայ ազգային քաղաքականութեան, համայնքին պառակտումը, եւ մասնաւորաբար՝ Սփիւռքի կացութեան, իմաստին ու կազմակերպութեան ընկալումը, նման նախաձեռնութեան մը յաջողութեան կարելիութիւնները փաստօրէն գերովի հաւասարեցուցին:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳՈՎ

80ականներու երկրորդ կէսէն սկսեալ Սփիւռքի տարածքին սկսաւ նկատելի դառնալ նոր զարգացում մը: Հայ դատի աշխատանքներուն արձանագրած քաղաքական յաջողութիւնները կարծէք դուռ բացին քաղաքական համարկումը օրակարգի հարց դարձնելու ձգտումին: Աւելի կեանքի պարտադրումով, քան՝ ծրագրումի որպէս արդիւնք, այդ հոլովոյթը յստակօրէն արագացաւ Հայաստանի անկախացումէն յետոյ, 20րդ դարու վերջին տասնամեակի տեւողութեան: Հայաստանի օժանդակութեան անհրաժեշտութիւնը մասնագիտացման առաջնորդեցին հայ դատով զբաղող

կազմակերպությունները, եւ այսօր ականյայտ է հայերու հետզհետէ աւելի գործօն մասնակցութիւնը տարբեր երկիրներու քաղաքական հոլովոյթներուն: ԱՄՆի ու Քանադայի նման երկիրներու մէջ այս ընթացքը արդէն կայացած կը թուի, բայց ամէնուրեք նկատելի է սորվելու նախանձախնդրութիւն մը: Այս մէկը անխուսափելիօրէն իր անդրադարձը պիտի ունենայ նաեւ Սփիւռքի կացութեան վերասահմանման վրայ: Սփիւռքը, այնպէս ինչպէս հասկցած էին ու ծրագրած՝ Յեղասպանութենէն վերապրողներն ու խորհրդային Հայաստանէն աքսորեալ ղեկավարներու սերունդը, չկայ այլեւս: Եւ մինչ ոչ ոք կրնայ վստահ կերպով ըսել թէ վերասահմանումը ի վերջոյ ինչպէ՛ս իր կայացած վիճակը պիտի գտնէ, հոլովոյթի առկայութիւնը ժխտելը անկարելի է: Նախընտրելի է, անշուշտ, գիտակցիլ այդ հոլովոյթը, քան՝ զայն անտեսելով բացարձակապէս անճանապարհ ըլլալ իրերու ընթացքին:

Հայ փերոնականներու փորձառութիւնը ցոյց տուաւ, որ Արժանթինի մէջ քաղաքական համարկումի հարցը օրակարգի վրայ բերելու տրամադրութիւն չկար այդ օրերուն: Այդ մէկը, սակայն, արգելք չհանդիսացաւ որ հայեր հետզհետէ աւելի մասնակից դառնան երկրի քաղաքականութեան: 70ականներու տազնապալի ժամանակաշրջանին այդ մասնակցութիւնը ունեցաւ ողբերգական բնոյթ, երբ երկրի զինուորական բռնատիրութեան (1976-1983) հայածանքներուն զոհ գացին համայնապար թէ փերոնական զինեալ շարժումներու մասնակից հայ երիտասարդներ:

Թիւով մօտ երեսուն են այն հայերը, որոնք արժանթինցի 30.000ի հասնող Հանհետացեալներու (desaparecidos) կարգին ունեցան անծանօթ ճակատագիր: Չարչարանքի ենթարկուեցան հաւանաբար, գնդակահարուեցան կամ ալ ուլկիանոսի բացերը նետուեցան: Սփիւռքի երրորդ սերունդին կը պատկանին անոնք, սակայն ի տարբերութիւն իրենց սերնդակից այլ սփիւռքահայերու, սփիւռքեան կացութեան տրամաբանութիւնը մինչեւ ծայրագոյն հետեւանքներ չապրեցան հայ դատի ուժական պայքարին ընդմէջէն: Պարզապէս հեռացան հայութենէ ու քաղաքականացան արժանթինեան ոլորտին մէջ: Միայն 1990ին անոնց յիշատակին յուշատախտակ մը զետեղուեցաւ... Ժողովրդավարութեան վերադարձը, սակայն, իր բարենպաստ ազդեցութիւնը ունեցաւ նաեւ համայնքի նորահաս սերունդին վրայ: Վկայ ու յաճախ մասնակից՝ քաղաքական հոլովոյթի մը, որ օրակարգի վրայ բերաւ ժողովրդավարութեան ու մարդկային իրաւունքներու ի խնդիր պայքարը, այդ սերունդը կարծես համադրումը կատարեց այդ արժէքներուն ու ազգային դատին՝ ճամբայ հարթելով քաղաքական համարկումին: Արժէքաբանական այս համադրումը բարացուցական է նաեւ նորահաս սերունդի դիմագիծի յստակ տարբերութեան նախորդէն. մինչ

այս վերջինին ղեկավարութիւնը զգուշացած էր զինուորական բռնատիրութեան դէմ դիրքորոշուելէ, չըսելու համար որ անոր հանդէպ համակրանք, ու մինչեւ իսկ անկէ շահ ունէր, 80ականներուն հասակ առած սերունդին յանձնառութիւնը՝ ժողովրդավարութեան, կասկածի առարկայ չէ: Հայ դատի աշխատանքներու արձանագրած յաջողութիւններուն զուգահեռ³⁸, հայկական կազմակերպութիւններ, մասնաւորաբար երիտասարդական, աւելի ու աւելի ներկայ են արժանիքներէն քաղաքական նախաձեռնութիւններուն մէջ: Այս բոլորին վրայ պէտք է աւելցնել բնականաբար 1987էն յետոյ Հայաստանի իրադարձութիւններու անդրադարձը: Շատ յստակօրէն համայնքին մէջ կայ փոփոխութեան հոլովոյթ մը եւ քաղաքական համարկումի երեւոյթը անոր լաւագոյն ցուցանիշերէն է:

Այս բոլորով հանդերձ, հայ փերոնականներու փորձառութիւնը ծանօթ չէ, չէ արձանագրուած ու համապատասխան քննարկման չէ ենթարկուած համայնքի հաւաքական յիշողութեան մէջ, ինչպէս վստահաբար այլ հետաքրքրական երեւոյթներ, որոնք այսօր մոռցուած են: Եւ միայն ակադեմական նախանձախնդրութիւն մը չէ այս երեւոյթին պատշաճ ուսումնասիրութիւնը ի շարս այլոց, այլ՝ անցեալի վերատեսութեան անհրաժեշտութիւն Սփիւռքի վերասահմանման այս հանգրուանին:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ International եւ domestic բառերով կազմուած յոսքը մը, զոր միջազգային յարաբերութիւններու տեսքանքներ կը գործածեն բնորոշելու համար քաղաքական օրակարգի հարց մը, որ թէ՛ արտաքին եւ թէ՛ ներքին ոլորտներուն յատուկ է:

² Սփիւռքներու զօրաշարժին անդրադարձող հարուստ գրականութիւն մը ծնունդ առաւ 90ականներուն, թէ՛ միջազգային յարաբերութիւններու պարբերաթերթներու մէջ (տե՛ս, օրինակ՝ Samuel P. Huntington, "The Erosion of American National Interest", *Foreign Affairs*, September/October 1987, ուր Քաղաքակրթութիւններու բախումի հեղինակ Harvardի դասախօսին կեցուածքը այնքան ալ դրական չէ սփիւռքներու քաղաքական զօրաշարժին հանդէպ, զայն նկատելով ամերիկեան ազգային շահերուն համար վնասաբեր: Նաեւ՝ Millenniumի 1999, Vol. 28, No. 3 համարը ամբողջութեամբ՝ նուիրուած ինքնութիւններու, հողային խնդրի եւ միջազգային յարաբերութիւններու մէջ նոր շարժումներուն), թէ՛ առանձին ուսումնասիրական գիտաշխատութիւններով, որոնք յաճախ կը յուշեն կառավարութիւններու հետաքրքրութիւնը հարցի յաւելեալ ճանաչման համար (Nedim Ogelman, "Immigrant Organizations and the Globalization of Turkey's Domestic Politics"; Robert C. Smith, "Migrant Memberships as an Instituted Process: Transnationalization, the State and the Extra-Territorial Conduct of Mexican Politics", երկուքն ալ չհրատարակուած աշխատասիրութիւններ որոնք ներկայացուած են ակադեմական բանավիճումի համար), եւ թէ՛ որպէս պարբերական հրատարակութիւններ՝ ուղղակի սփիւռքներու վերաբերեալ, ինչպէս՝ Ռայիկ Թէօյէօլեանի խմբագրած *Diaspora: A Journal for Transnational Studies*ը կամ Փարիզ հրատարակուող *La Diaspora Africaine*ը, եւ անշուշտ՝ առանձին հատորներ, ինչպէս՝ Yossi Shainի *Marketing the*

American Creed Abroad. Diasporas in the U.S. and Their Homelands (Cambridge University Press, USA, 1999) գիրքը կազմակերպված համայնքներու կարեւորութիւնը ամերիկեան քաղաքականութեան մէջ երեւան ելաւ յատկապէս 2000ի նախագահական ընտրութիւններու ընթացքին թէ՛ քուէ եւ թէ՛ դրամ հաւաքելու մտահոգութիւններով (տե՛ս՝ Michael Finnegan, "Flood of Cash Is Channeled to Swing Districts. Burbank, Glendale and Pasadena Playing Pivotal Role in U.S. Statehouse Power Struggles", *LA Times*, May 30, 2000), եւ պատահական չէ, որ պահպանողական շրջանակներ այլեւ չեն թաքցնել իրենց մտահոգութիւնը՝ օրինակի կարգով նշենք Ron Unzի ստորագրած յոգ-ուածը "The Right Way for Republicans To Handle Ethnicity in Politics" (*The American Enterprise*, v. 11, n. 3, April-May 2000), ուր նախկին ֆիդիկոսը, որ վերածուած է հան-րապետական քաղաքական գործիչի եւ յայտնի դարձած իր դերակատարութեամբ Քալի-ֆորնիոյ մէջ երկլիզու կրթական ծրագիրը ձախողեցնելու նախաձեռնութեան մէջ, կը զգուշացնէ քաղաքականութիւնը պահպանելու՝ ճարտասանութեան գոտած փողովդա-կանութեան հետեւանքէն՝ ԱՆշուշտ, սփիւռքեան զօրաշարժը իւրաքանչիւր չէ միայն ԱՄՆի. այլ երկիրներ, ինչպէս Քանադան կամ նոյնիսկ Օւրուգուայի երկիրները, ուսում-նասիրութեան հետաքրքրական պարագաներ կը ներկայացնեն, սակայն, ինչպէս բա-ցատրուեցաւ, ԱՄՆի պարագան ամէնէն աւելի աջառու է այդ երկրի գրաւած հզօրան-քի բացառիկ դիրքին բերումով:

³ Ի դէպ, այդ է պարագան ընդհանրապէս լիբանանեան հասարակութիւնը կազմող բոլոր յարանուանութեանց, որոնք նախ եւ առաջ իրենք գիրենք կը սահմանէին որպէս իրենց պատկանած յարանուանութեան անդամ ապա որպէս լիբանանցի Պատմական, մշակու-թային ու այլ պատճառներու կողքին, լիբանանցիի այս յատուկ լոբշուշտը, անշուշտ, արդիւնք է քաղաքական դրութեան, ուր յարանուանականութիւնը (confessionalism) նուիրականացած է: Այս իմաստով Լիբանան կը տարբերի բազմազգ այլ երկիրներէ (օ-րինակի համար Զուիցերիա կամ Քանադա), ուր քաղաքացիութիւն հասկացութիւնը սահմանուած է իրաւունքներու ու պարտաւորութիւններու հասարակութեան ազատա-կան լոբշուշտով եւ ոչ թէ յարանուանութեանց միջեւ ուժերու հասարակութեան պահ-պանման մտահոգութեամբ, անկախ թէ արդարացուած ըլլայ կամ ոչ այդ մտահոգու-թիւնը:

⁴ Movimiento Peronista de Extranjeros լիաւնականներուն, որ 1978ին Զօրավար խուան Տո-մինկօ Փերոնի քաղաքական աջօրէն Արժանթին վերադառնալէն ու երրորդ անգամ նախագահ ընտրուելէն յետոյ կոչուեցաւ Movimiento Internacional Peronista. Հոս պէտք է յատկացնել, որ «օտար» յղացքի գործածութեամբ արժանթինեան ընկերա-քաղաքա-կան ոլորտին մէջ կը հասկցուի երկրի ընակիչ մը որ քաղաքացի չէ: Աւելին, 20 ու 30ա-կաններուն արժանթինեան ալ-պահպանողական ազգայնականութիւնը «օտար» կը նկա-տէր յատկապէս 19րդ դարու կէսերէն սկսեալ Արժանթին եկած գաղթականութիւնն ու անոնցմէ սերունդները, մասնաւոր թշնամանք ցուցաբերելով յատկապէս չրեաններուն հանդէպ, նոյնիսկ այն պարագային, երբ գաղթականութենէ սերածները արդէն արժանթինցիներ էին ու մասնակից՝ երկրի հոլովոյթին: «Օտար» յղացքը, անշուշտ, բա-նականօրէն հասկնալի չէ, բացի իրաւական ռոյ-քաղաքացիի լոբշուշտէն, որովհետեւ հարցական է նոյնիմէն արժանթինեան ինքնութիւն մը որ 19րդ դարու գաղթականու-թեան կը ժխտէ իր տեղը այդ ինքնութեան կազմաւորման հոլովոյթին մէջ, որ, փաստօ-րէն, տեղի ունեցաւ նոյն դարուն...

⁵ Ռիչըրտ Յովհաննէսեան այս սահմանումը տուած է American Historical Associationի 1999ի տարեկան համագումարին ընթացքին, *Diasporas and Migrations in History* կեդրո-նական թեմայով: Գիտաժողովի մասնակիցները զգուշացուցած են յատկապէս մեթո-

տաբանական դժուարություններէն, որ սփիւռքներու երեւոյթին ուսումնասիրութիւնը անխուսափելիօրէն պիտի դիմագրաւէ: (Karen J. Winkler, "Historians Explore Questions of How People and Cultures Disperse Across the Globe", *The Chronicle of Higher Education*, January 22, 1999)

⁶ Ընկերային երեւոյթները միաժամանակ կառոյց ու հոլովոյթ ընկալող տեսաբանական դիսաւոր դարձող social constructivismն է: Միջազգային յարաբերութիւններու ճիւղին մէջ այս դպրոցին ներկայացուցիչները հետեւորդներն են Critical Theoryի հոսանքին: Adler, Ruggie, Katzenstein, Wendt եւ ուրիշներ, միջազգային քաղաքականութիւնը կը մեկնաբանեն որպէս «ընկերային կառուցում»: Հակառակ որ իւրաքանչիւր տեսաբան իր յատուկ մօտեցումը ունի, յաճախ թելադրուած ուսումնասիրութեան առարկայէն, սակայն գրեթէ բոլորին պարագային կը կարեւորուի զադափարներու դերակատարութիւնը, աւելի՛ քան նիւթական իրականութեան «պարտադրանքները»: Սփիւռքը որպէս «ընկերային կառուցում» հասկնալու տեսաբանական լուսադոյն մօտեցումը Alexander Wendtի «չպիտակութիւն» (ինչպէս ինք կը սահմանէ) constructivismն է, ուր նիւթական իրականութիւնը, կամ կեանքի պարտադրանքները, իրենց տեղը ունին որպէս կառոյցներ, որոնք կ'ազդեն ընկերային հոլովոյթի կազմաւորման ու ընթացքին վրայ, սակայն միեւնոյն ժամանակ այդ կառոյցները կը յառաջանան մտաւորական (հիմնական) ներդրումով: Wendt յայտարարեց *Social Theory of International Politics* հատորը (Cambridge University Press, UK, 1999) ուր կը ներկայացնէ տեսութիւնը Անգամ մը եւս՝ այս տեսութիւնը կը վերաբերի մասնաւորաբար միջազգային յարաբերութիւններու, սակայն հոն տեղ գտած թէ՛ մեթոտաբանական եւ թէ՛ գոյութենական (ontological) տեսակէտերը կ'արեւելի օգտագործել կամ յարմարեցնել սփիւռքագիտութեան:

⁷ Fouad Ajami, ուսումնասիրելու համար արաբ ազգայնականութեան զադափարը, կը դիմէ յատկապէս պատմային եւ իր տեսակէտերը կը հիմնաւորէ արձակ զբաղանքութեան, բանաստեղծութեան, յուշագրութեան եւ ընկերային ու քաղաքական մեկնաբանութիւններու ընդմէջէն բխող զադափարներու վրայ: Միջազգային յարաբերութիւններու մասնագէտի մը համար այս մեթոտը կրնայ ոչ այնքան ուղղակիապէս, կամ «զիտական» ըլլալ, սակայն ինչպէս ինք կը գրէ *The Dream Palace of the Arabs* (Vintage Books, New York, 1999) հատորին նախաբանին մէջ՝ «Իրենք իրենց, ակադեմիաներու ու զօրակայաններու մէջ, արաբական աշխարհի կարեւոր քաղաքներուն մէջ - Պէյրութ, Պաղատ, Դամասկոս, Գահիրէ - արաբները կառուցեցին իրենց երազային պալատ, մտաւորական կառոյց մը ոչ կրօնական ազգայնականութեան ու արդիականութեան: Դժուար չէ զուգահեռներ գծել Սփիւռքի կառուցողական հոլովոյթին հետ, անգամ մը եւս պահելով հարկաւոր ամէն հեռավորութիւն: Ամէն պարագայի, Ajamiի ուսումնասիրական մեթոտը ոչ միայն թելադրելի է սփիւռքագիտութեան համար, այլեւ թերեւս ամէնէն ընձեռնելին է ու ամէնէն յաճախ օգտագործուողը:

⁸ Տե՛ս՝ *Immigrants and Minorities պարբերութիւնի* յատուկ թիւը՝ Arab and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities (Volume 16, March/July 1997, Numbers 1 and 2) խմբագրութեամբ Ignacio Klichի եւ Jeffrey Lesserի Այս համարին մէջ մասնաւորաբար Fabiana Sabina Tolcachierի՝ "The History of Jewish Immigration to Argentina: Problems and Perspective" եւ Theresa Alfaro Velcampiի՝ "The Historiography of Arab Immigration to Argentina: The Intersection of Imagery and the Real Country" կ'անդրադառնան այն հարուստ զբաղանքութեան որ գոյութիւն ունի եւ, յատկապէս, թոյլ կու տայ քննադատական ընթերցում մը:

⁹ Հարաւային Ամերիկայի մէջ հայկական մամուլի պատմութիւնը ուսումնասիրած է Կարապետ Հասասեան: Արժանթինի եւ Ուրուկուայի մէջ հայկական մամուլի մասին իր աշ-

խառնասիրութիւնը, ներկայացուած 1989ին Հայագիտական առաջին Համագումարին ընթացքին, հրատարակուած է *Los Armenios en América del Sur* հատորին մէջ: Յատուկ *Արմէնիա Թերթին* մասին ունի ուսումնասիրութիւն մը, 1981ին Թերթի 80ամեակին առիթով հրատարակուած բացատրիկ թիւին մէջ (Hitos en las seis décadas de ARMENIA):

¹⁰ Բաւերը առնուած են Մուշեղ Իշխանի այն բանաստեղծութենէն որ գրուած է վերածուելու Համար Համազգայինի Նշան Փալանճեան Ճեմարանի քայլերգին (երաժշտութիւն՝ Բարսեղ Կանաչեանի): Կտորը աչքառու է ոչ միայն իր գրական-գեղարուեստական որակով, այլեւ խօսուած սփիւռքեան գոյութեան ընկալման իմաստով: Կտորին հեղինակը, այն Հաստատութիւնը որուն Համար գրուած է, եւ փոխանցած գաղափարն ու ներշնչած վստահութիւնն ու հպարտութիւնը, բոլորն ալ սերտօրէն առնչակից են Սփիւռքի կացութեան իմաստին ու նպատակին: Առանց նաեւ մոռնալու, որ քայլերդն է կրթական Հաստատութեան մը, Սփիւռքի ամէնէն կարեւորներէն անկասկած, որուն առաջնութիւնն իսկ սահմանուած է բանաստեղծութեան պատգամին մէջ:

¹¹ Հետեւութեամբ Gerard Chaliandի եւ Yves Ternonի (*Le Génocide des armeniens*, Editions Complexe, Bruxelles, 1980), այդ իրողութեան զիտակցումն ու անոր պատճառած ցնցումը կը լառվանայ յատկապէս երբ ՄԱԿի Մարդկային Իրաւանց Ընթացիանախումբը, որ ցեղասպանութեան վերաբերեալ իր տեղեկագրին մէջ 30րդ պարբերութեամբ կը յիշէր Հայկական Յեղասպանութիւնը որպէս պատմական իրադարձութիւն, Թուրքիոյ պատուիրակին ճնշումներով վերցուց զայն 1978ին: Այդ ձեւով կը պաշտօնականացուէր Հայկական Յեղասպանութիւնը որպէս տեղի չունեցած իրողութիւն: 30րդ պարբերութեան վերահաստատման (1988) անշուշտ այլ արժեւորում պէտք է տրուի, սակայն վերացումը հոգեբանական զօրաւոր ազդեցութիւն ունեցաւ իր ժամանակի Սփիւռքին վրայ:

¹² Հակառակ որ Հայաստանէն արտագաղթը շատ բան կ'ըսէ բառացի իմաստով նոր սփիւռքի կազմաւորման մասին, տակաւին հարցական է թէ որքանով այս նոր սփիւռքը... Սփիւռք է: Ամէն պարագայի այս հարցին չէ որ պիտի անդրադառնայ այս աշխատասիրութիւնը:

¹³ Louis Hartz, *The Founding of New Societies*, Hartcourt Brace, New York, 1964.

¹⁴ Այդ կապն ու անոր հետեւանքները Սփիւռքի մէջ ազգայնութեան գաղափարի հասկացութեան ուսումնասիրած է մասնաւորաբար Շուշան Փաթթի, որ 1998ին London School of Economicsի մէջ տուաւ բանախօսութիւն մը՝ *Longing and Belonging: Issues of Homeland in Armenian Diaspora Nationalism*.

¹⁵ Seymour Martin Lipset, *Revolution and Counterrevolution*, Anchor Books, New York, 1970:

¹⁶ S.H. Harold Innis, *Empire and Communications*, rev. by Marry Q. Innis, University of Toronto Press, Toronto, 1972, եւ անոր տեսութեան ու գործին մասին գրութիւններ՝ William H. Melody (ed.), *Culture, Communication and Dependency: The Tradition of H. A. Innis*, Ablex Publishing, New Jersey, 1981 եւ Daniel Drache (ed.), *Staples, Markets and Cultural Change*, McGill-Queen's University Press, Montreal/Kingston, 1995:

¹⁷ Մէջբերումները կատարած է Մարգար Շարապիանեան *Կամքի* (Փարիզ) 9-10 Նոյեմբեր 1998ի համարին մէջ (ԺԴ. տարի, Թիւ 3530, էջ 1) իր ստորագրած «Համազգայինի Հիմնադրութեան 70ամեակի Առթիւ» գրութեան մէջ: Համազգայինի 70ամեակի առիթով ստորագրուած այս պաշտօնական խօսքին մէջ Համազգայինի Հիմնադիրներու պատգամներու մէջբերումը անշուշտ բնական է: Սակայն հեղինակը, որ երկար տարիներու Համազգայնական ու մշակութային գործիչ է Սփիւռքի մէջ, գրութիւնը ձօնած է «Համազգայինի Ճեմարանին հաւատացող ժողովուրդին», որով եւ մշակութային-կրթական

հաստատութեան այս նորագոյն ու յանդուգն ծրագրին՝ Մարտիլլի մէջ ձեւարարի մը կառուցման համար ալ այդ պատգամները կը պահեն իրենց իմաստը Ըսել, թէ Համագալիկը այսօր 1920ականներու հետապնդած նպատակները կը հետապնդէ, անշուշտ սխալ է։ Շարապիտանեան նոյն յօդուածին մէջ կը գրէ․ «Ներկայիս, ան (Համագալիկը) կը դիմագրուէ նոր մարտահրաւէրներ, Հայաստանի մէջ եւս, կրթական, հրատարակչական եւ մշակութային գործունէութիւն տարածելու, կազմակերպելու նպատակով, միշտ հաւատարիմ մնալով իր հիմնադիրներու գծած ուղիին»։ Շանթի ու Աղբալեանի բանախօսութիւններու ալդ բաժիններու յիշատակումը 70 տարի յետոյ ցոյց կու տայ պարզապէս թէ որքան ազդեցիկ եղած են անոնք ու դրոշմած Սփիււքի հոլովոյթին մէջ դեկավար դեր կատարած ամբողջ սերունդներ։

¹⁸ Վէմ, երկամսեայ հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Զ. տարի, թիւ 3, Յունիս-Սեպտեմբեր 1938, էջ 7-8։

¹⁹ Վրացեանի խօսքերուն մէջբերումը կատարած է Վրէժ-Արմէն Արթինեան «Անհրաժեշտ է ինքնազնահատումը» յօդուածին մէջ (Հորիզոն, 17 Նոյեմբեր 1997, vol. 19, թիւ 26 (959), էջ 17)։

²⁰ Այդ սերունդի մասին տե՛ս յատկապէս՝ Թէօֆօյեանի աշխատասիրութիւններէն՝ *Terrorism in Modern Armenian Political Culture* (Leonard Weinberg (ed.), *Political Parties and Terrorist Groups*, Frank Cass, England, 1992), *Martyrdom as Legitimacy: Terrorism, Religion and Symbolic Appropriation in the Armenian Diaspora* (Paul Wilkinson and Alasdair M. Stewart (eds.), *Contemporary Research on Terrorism*, Aberdeen University Press, USA, 1987), *Cultural Narrative and the Motivation of the Terrorist* (*The Journal of Strategic Studies*, Volume 10, Number 4, December 1987)։

²¹ Ժառաջ, Սեպտեմբեր 5, 1997, 73րդ տարի, թիւ 19-194, էջ 2։

²² Garabed Arakelian, *Apenas cien años, Արմէնիա, ՀԽՊՀ-նակցութեան 100ամեակին նուիրուած բացառիկ թիւ*, Դեկտեմբեր 1990։

²³ Հարցազրոյց կատարուած Պուննոս Ալլէս, 14 Մայիս 1998ին աշխատասիրութեան հեղինակին կողմէ։

²⁴ Ըստ Կարապետ Հասասեանի, այդ զգուշաւորութիւնը ծնունդ է 20ականներուն ծաւալած արժանիքներէն ազգայնամոլութեան տարածած սարսափին՝ ձախակողմեաններու, արհեստաւորական միութեանց ակտիւ անդամներու, հրեաներու ու ընդհանրապէս զաղթականներու դէմ ծաւալած հալածանքներու հետեւանքով։ Ազդանշանը տրուեցաւ Թունուար 1919ին, երբ բանուորական դործադուլ մը արիւնալի ճնշումի ենթարկուեցաւ բանակային միաւորներու միջամտութեամբ։ «Ողբերգական Շարաթ» անունով ծանօթ այդ իրադարձութիւնները շուտով հակասեմական բնոյթ մը ստացան եւ անոնց զօժ գացին մայրաքաղաք Պուննոս Ալլէսի ժողովրդական շուկայ Օնսէ չըլանի հրեայ վաճառականներն ու արհեստաւորները, որոնց խանութները ենթարկուեցան յարձակումի, թալանի ու քանդումի (տեսնել՝ Boleslao Lewin, *La colectividad judia en la Argentina*, Alzamor editores, Buenos Aires, 1974, cap. VII, Jose Maria Ghio, *La cuestion nacional y la cuestion judia en el pensamiento catolico argentino de principios de siglo*, Universidad Torcuato Di Tella, Working paper n° 4, Buenos Aires, 1993)։ Հասասեանի կարծիքով այս արիւնալի իրադարձութիւնները ցնցիչ տպաւորութիւն ձգած են նոյն չըլանին մէջ իրենց խանութները ունեցող հայերուն վրայ, որոնք յաջորդ տասնամեակին, երբ Manuel Calvas կը հիմնէ ֆաշիստական Liga Patriótica, վկայ կ'ըլլան արժանիքներէն քաղաքականութեան մէջ հակազաղթականութիւն տրամադրութիւններու սրման եւ, մասնաւորաբար, այդ տրամադրութիւններու համակողմ գիւնուորականներու հետզհետէ աւելի տիրական ներկայութեան՝ քաղաքական բեմահարթակին վրայ (Զօր. Uruburu պետա-

կան Հարուածը 1930ին սկիզբ պիտի տայ ամբողջ կէս դար տեւած զինուորականներու մասնակցութեան ներքին քաղաքականութեան): Ճիշդ է, որ Ligas կամ յետագային Paramilitar Guardia Blanca Հիմնականին մէջ Հակասեմական ուղղութեամբիւն ունէին եւ փաստ չկայ որ Հայ դադթականութիւնը առանձնապէս Հայաճանքի ենթարկուած ըլլայ, սակայն Հասկնայի է այդ տրամադրութիւններու ներշնչած վախը Սղեռնի ու տարադրութեան դառն փորձառութիւնները տակաւին շատ թարմ պահած Հայ Համայնքին: Ի դէպ, արժանթինեան Արդ ուսումնասիրած David Rockի Համար դադթականութեան Հարցը դադրեցաւ քաղաքական Հարց ըլլալէ միայն երբ Փերոն նախագահական ընտրութիւնները շահելով իշխանութեան Հասաւ 1948ին (David Rock, *La Argentina autoritaria*, Ariel, Buenos Aires, 1983):

²⁶ «Քաղաքական Մարզանքներէ Հեռու», *Արմենիա*, 29 Սեպտեմբեր 1955:

²⁷ «Գաղութնաշարութեան Ապագան», *Արմենիա*, 23 Մարտ 1957:

²⁸ «Մեր Հայաստանը», *Ներկայ*, 7- տարի, Հոկտեմբեր 1964, թիւ 41:

²⁹ Զինուորական դարտին օթեակներու յառաջացումը նաեւ լատինամերիկեան քաղաքականութեան իւրայատուկ է 19րդ դարու ազատագրական կռիւներէն ի վեր: Գրեթէ բոլոր ազատարարները Սիմոն Գոլիվարէն մինչեւ Սան Մարթին ու Արթիկաս մաս կազմած են օթեակներու եւ Հոն ծրագրած իրենց գործունէութիւնը:

³⁰ Հատին ամբիւրկեան երկիրներուն մէջ Արժանթին եղաւ վերջինը որ պատերազմ յայտարարեց Նացի Գերմանիոյ դէմ եւ դուրս եկաւ չէզոքութեան դիրքէն: Արժանթին չէզոքութիւնը եւ պատերազմ յայտարարելու այս հուշացումը, որուն պատճառներէն էր նաեւ արժանթինեան օրուան զինուորական խաւին Համակրանքը Գերմանիոյ, բնականաբար Դաշնակիցներուն, եւ ԱՄՆի առանձնաբար, Հանքի չէր: Արժանթինի մօտ ԱՄՆի դեսպան Spruille Braden, որ անձնական Հակակրանք ունէր Զօրավարին Հանդէպ, չվարանցաւ 1948ի նախագահական ընտրապայքարի ընթացքին Փերոնի դէմ Հրապարակային յայտարարութիւններով Հանդէս գալու եւ զօրակցելու ընդդիմադիր ճակատին:

³¹ S'én Raanan Rein, "Political Considerations and Personal Rivalries: Peronist Argentina and the Partition of Palestine", *Diplomacy and Statecraft*, Vol. 8, N° 2, July 1997 եւ Ignacio Klich, "La posibilidad de asentamiento de palestinos en la Argentina (1948-1952): una perspectiva comparada", *Estudios migratorios latinoamericanos*, 9, numero 26, abril 1994:

³² Հարցազրույց:

³³ S'én CNI արխիւ թիւ A278, E102711:

³⁴ *Արմենիա*, 13 Սեպտեմբեր 1973:

³⁵ Գ Յուլիսը երկրի ազգային տօնն է:

³⁶ Հատ Տոքթ. Փաւլուա Օհանեանի Փերոն ընդունած է Հայ Կաթողիկէ Համայնքի Առաջնորդը:

³⁷ Օսմանեան կայսրութիւնէն եկող դադթականութիւնը 19րդ դարուն ծանօթ էր որպէս «Թուրք», այնպէս ինչպէս բոլոր հրեաները «Եւրոպացի» էին: «Թուրք»-ն կը գործածուէր առանց տարբերելու Հայը, արաբը եւ Թուրքը, որ, ի դէպ, միջինարեւելեան դադթականութեան նուազագոյն Թուրքաճանկը կազմող ազգութիւնը եղած է:

³⁸ Արդ Թուականներուն Պոնտոս Այրէսի մէջ Հրատարակուող Erevan սպանատառ Համայնալարամիտ Թերթի Դեկտեմբեր 1963ի թիւին մէջ (7- տարի, թիւ 60) կարելի է կարդալ Փերոնի ողորմին խօսքը ոմն Պորլէ Միրաքեանի, որ նախագահն էր Նոյեմբեր 28ի տօնակատարութեան յանձնաժողովին: Ողորմին խօսքը ուղղուած է Հայաստանի խորհրդարանի 33րդ տարեկարգի տօնակատարութեան առթիւ: Միրաքեան Ռաֆֆի Միրաքեանի Հետ կապ չունի եւ քիչ մը Հակասական կը թուի, որ Փերոն ողորմին խօսք ուղղած ըլլայ Համայնալար բնութիւն ձեռնարկի մը Կարապետ Հասասեան անհաւանական չի

նկատեր, որ Փերոն, կամ աւելի ճիշդը՝ իր հանրային յարաբերութեանց պատասխանատուն, շուարած ըլլայ եւ անձը շփոթած հայ փերոնականներու ղեկավարին հետ: Ամէն պարագայի իրողութիւնը բարացուցական է հայ համայնավարներու փորձին՝ մօտենալու Փերոնի:

³⁶ Անոնց կարգին՝ մասնաւորաբար նախագահ Ռուս Ալֆոնսինի կողմէ 3 Սեպտեմբեր 1987ին Հայկական Յեղափոխութեան հրապարակային ճանաչումը Ատոր հասնելու համար համայնքի բոլոր կազմակերպութիւնները միացեալ նախաձեռնութեամբ եւ ներկայացուցչական պատուիրակութեամբ մը պաշտօնական հանդիպում ունեցան նախագահին հետ. հայ փերոնականները չէին յաջողած Փերոնի հետ տեսակցիլ ի մէջ այլոց համայնքի ներքին պառակտումներու պատճառով, «ուժ» չէին ներկայացներ, հետեւաբար Փերոն չէր հետաքրքրուած հայերով: Համագաղութային միացեալ պատուիրակութիւն մըն էր որ Ալֆոնսինի հետ տեսնուեցաւ, առաւել՝ Ալֆոնսին իր յայտարարութիւնը կատարեց երկրին մէջ նախատեսուած խորհրդարանական ընտրութիւններէն երեք օր առաջ... Հարցականի տակ չի դրուիր Ալֆոնսինի բարոյական յանձնառութիւնը, բայց թուականի զուգադիպութիւնը այնքան ալ պատահական չէ. հայ համայնքը ըստ երեւոյթին Ալֆոնսինը «հետաքրքրած» էր, ինչ որ, բնականաբար, դրական զարգացում մըն է համայնքին համար:

DIASPORA AND POLITICAL INTEGRATION:
ARMENIANS IN THE PERONIST MOVEMENT
(Summary)

KHATCHIK DER GHOUKASSIAN

"Politics" had always a special meaning for the Armenian Diaspora. Organized in the 1920s, Armenian communities all over the world defined their collective existence as "temporary," hoping for an eventual return to their homeland sometime in the future. Though supporting or rejecting the Soviet regime in Armenia polarized Armenians all over the world, the importance of the homeland for national survival has rarely been questioned. Based on the modern understanding of national identity, which was socially constructed during the 19th century Awakening period, Armenian communities evolved in the context of ghetto-like structures to resist "alienation" and maintain the crucial elements of national identity: language, faith, historical memory, family, social links, etc. Within this idealized structure, participation in the political process of host-countries with organized Armenian communities was rejected. It was not perceived important for national survival. Furthermore, political integration was understood as dangerous.

The same was true for the Armenian community in Argentina. Yet, during the presidency of General Juan Domingo Peron (1946-1955 and 1973-1974), a group of Armenians, all active in community organizations, saw an opportunity in the gestures that the government made towards immigrants to propose a change in the way Armenians conceived their Diaspora presence. By participating in the Peronist Movement and trying to convince their fellow Armenians about the benefits of their initiative for the future of the community, they anticipated a renewal of self-awareness and identity. Their viewpoint inevitably came on the agenda of the Armenian Diaspora with the independence of Armenia and the improbability of "return." The Armenian Peronists failed in their endeavor, but their case is paradigmatic of how Diaspora was formed and conceived its place, role and future for almost seven decades in the 20th century.

Based on this case study the article conceptualizes the self-awareness of the Armenian Diaspora with respect to politics and political integration. This retrospective look at the understanding of Armenian national identity during the Cold War years aims at launching a much-needed debate about the renewal of the meaning of Diaspora in the global era.